

Јулка Кузмановиќ - Цветковиќ

**ПРОКУПЉЕ
ГРАД СВЕТОГ ПРОКОПИЈА**

Прокупље, 2006.

Јулка Кузмановић - Цветковић
ПРОКУПЉЕ
ГРАД СВЕТОГ ПРОКОПИЈА
II допуњено и прерађено издање

Издавач:

Прадо, Прокупље

За издавача:

Славољуб Ранђеловић

Лектура:

Зоран Цветковић

Рецензенти:

Др Петар Петровић, директор Археолошког института у Београду

Др Борислав Јовановић, академик

Др Ивана Поповић, научни саветник

Насловна страна и фотодографије:

Радмило Хаџи - Манић

Дизајн и техничко уређење:

Прадо, Прокупље

Тираж:

1.000 примерака

Штампа:

Бонес, Ниш

*Књизи посвећујем свима онима
који Прокуље носе у срцу,
који познају и поштују
културну баштину вароши.*

Аутор

УВОД

Топлица извире испод Копаоника и тече на исток не мењајући ток целом својом дужином (136 км) све док се код Дољевца не улије у Мораву. Топличка котлина лежи у сливу средњег тока реке Топлице, у југозападној Србији. Смештена је између Јастрепца на северу, Копаоникове подгорине на западу и планинске групе Соколовица, Арбанашка и Видојевица на југу. На истоку је, косом која се спушта с Јастрепца и пресеца долину Топлице код Прокупља, одвојена од Добрича. Захвата површину од 670 км²,¹ а територија коју административно покрива општина Прокупље је тек нешто већа - 769 км² са 107 насељених места, око 30.000 становника у самом Прокупљу и око 60.000 на територији Општине.

Планине и косе које окружују топличку котлину изграђене су од кристаластих шкриљаца, чија старост није сасвим одређена, сматра се да су архајске и палеозојске старости. Сама котлина је испуњена разноврсним седиментима, највећим делом неогеним језерским седиментима представљеним песковима, глинама и лапорцима знатне дебљине, а у горњим деловима су заступљени миоценски и плиоценски седименти.² Граница између кристаластих масива Јастрепца и плиоценских седимената није јасно изражена, већ лагано прелази у широку алувијалну раван поред Топлице.³

Топлички басен чини благо заталасано побрђе са надморском висином од 260 до 600 м. На морфологију терена, поред геолошке грађе, има утицај и река Топлица с притокама.⁴

¹ Т.Ракићевић, *ЗРГЗ*, Београд 1969, стр. 51

² Т.Ракићевић, *нав.дело*, стр. 51

³ Т.Ракићевић, *нав.дело*, стр. 52

⁴ Уљевци *Топлице*, ГИ Београд 1984, стр. 3, 5

Повољан географски положај и конфигурација терена условили су да најзначајнија средњобалканска трансверзала иде управо Топлицом, затим Косаницом и преко Косова и Метохије иде линијом Дрима и чини најкраћу везу између Моравско-вардарске долине и Јадранског мора. Серијом потолина уз ток Дрима, а затим долинама ових река, водио је пут који је западни део Балканског полуострва - обалу Јадранског мора спајао са источним деловима полуострва⁵. Сигурно је да су ови правци, уз низ мањих, били од прворазредног значаја за сва главна историјска и културна кретања у овом делу наше земље⁶.

Умереноконтинентална клима са благим прелазима између годишњих доба у котлини, али зато дуга и оштра зима на планини, плодно тле дуж реке и притока и богатство шумама и пашњацима, као и знатно рудно богатство⁷, условили су рано насељавање топличке котлине.

⁵ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, стр. 16

⁶ Е. Ћершков, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Београд 1969, стр. 14

⁷ *Program razvoja*, ЕИ, Прокупље, Београд 1991, стр. 3,5

ПРАИСТОРИЈА

МЛАЂЕ КАМЕНО ДОБА - НЕОЛИТ

Оснивање најстаријих земљорадничко-сточарских насеља на територији данашње Србије временски се подудара с климатским оптимумом, са успостављањем топле и влажне атланске климе. У то време бујао је живот и у равничарским и у брдским пределима. Непрегледне површине уз велике реке личиле су на мирно, зелено море, а на заталасаном побрђу су се смењивали осунчани пропланци са мешовитим, богатим шумама у којима је господарио храст. Огромна питама пространства нудила су веру у благонаклоност земље, ослобађала су људе грчевите везаности за малени комад земље, та нада и вера у безбедну сутрашњицу учинила је да се људи ловци, сакупљачи окрену новој, произвођачкој економици.⁸

Култура земљорадника и сточара стабилизује се на територији Србије око 5330.године п.н.е. Од тог времена до пред крај четвртог миленија, на читавом централнобалканском подручју ври од разнородних активности; током овог раздобља, територија Србије се у неколико махова нашла у жижи праисторијских збивања, често је била матица која је насељавала суседне области, а још чешће је примала странце који су били примамљени њеним богатством.⁹

⁸ Д.Срејовић, *Историја 1*, Београд 1981, стр. 16

⁹ Д.Срејовић, *нав.дело*, стр. 16

СТАРЧЕВАЧКА КУЛТУРА

Током старијег неолита тло Србије није особито густо насељено, али због нарочитог начина обраде земље - мотична земљорадња, у том раздобљу ничу многа села, од Баната до Косова. Положај, величина и структура насеља, као и изглед станишта, зависе у потпуности од начина привређивања. Насеља уз велике реке су најчешће дуготрајна. Међутим, више је насеља на благим косама, уз реке и изворе. Избегавају се ниски, подводни терени, станишта се најчешће формирају на висини између 150 и 350 м. У стаништима се борави краће, док се не испости околна земља, а онда се иде даље, најчешће десетак километара и подиже ново станиште. Због честих сеоба, није се много водило рачуна о квалитету и трајности објеката за становање. Колибе тих првих земљорадника и сточара су неугледне и трошне, а покривене су шаторастим кровом од прућа и сламе.¹⁰

Епонимни локалитет старчевачке групе, Старчево, налази се на левој обали Дунава, близу Београда; носиоци ове културне групе живели су на територији данашње Србије али и шире.¹¹ Основну карактеристику старчевачких насеља представља њихово подизање на речним терасама, поред токова данас често напуштених, или пак, на благим, осунчаним падинама, на рубу мочварне равнице или долине, готово увек уз поток или извор.¹²

Први старчевачки локалитет откривен у Топлици је Каволак, насеље лоцирано 6 км западно од Прокупља.¹³ То је заправо данашње село Доња Трнава, на левој обали Топлице, и благо заталасаном побрђу надморске висине око 400 м, што иначе потпуно одговара природним условима повољним за оснивање насеља ове културне групе. Локалитет није истраживан, тако да располажемо

¹⁰ Д.Срејовић, *нав.дело*, стр. 16,17

¹¹ М.и Д.Гарашанин, *Праисторија Србије I*, Београд 1973, карта на стр. 22

¹² М. и Д.Гарашанин, *нав.дело*, стр. 23

¹³ Насеље евидентирано 1935. г. приликом рекогносцирања америчке школе за историјска истраживања, V.J.Fewks, Bulletin, 12, 1936, стр. 58

са мало података: сачувано је неколико уломака посуда и стубаста статуета какве су израђивали носиоци ове културне групе.¹⁴

На јужним падинама Јастрепца, у селу Доња Бресница, на десној обали некадашњег Бресничког потока, откривено је веће насеље старчевачке културе¹⁵, на простору од око једног хектара, на благој падини која прелази у котлину, смештену између ниских, бреговитих тераса. По геолошком саставу земљиште на овој локацији припада алувијалном наносу ситног и крупног шљунка и крупнозрног песка. Покретни налази са терена углавном припадају монохромно - црвенкасто бојеној неглачаној керамици, доста грубо рађеној.¹⁶ Ово насеље сточара и земљорадника било је смештено нешто више но што је уобичајено за насеља тог типа, на надморској висини од око 600 м, јер су у то време нижи предели вероватно били мочварни и као такви непогодни за становање.

¹⁴ Материјал са локалитета чува се у Народном музеју у Нишу, Народни музеј Топлице има изложену копију стубасте статуете нађене на локалитету Каволак.

¹⁵ Остатке насеља је открио рекогносцирањем археолог Предраг Вучковић, сав материјал откривен на површини уступио је Народном музеју Топлице у Прокупљу

¹⁶ В. Вучковић, *Бресница*, АР, Параћин 1994, стр. 26-28

ВИНЧАНСКА КУЛТУРА

По својој распрострањености, винчанска културна група се углавном поклапа са старчевачком¹⁷, и означава следећу етапу у животу људи на овим просторима. По свом положају, насеља винчанске групе се не разликују битно од старчевачких: подижу се на речним терасама, на благим, осунчаним падинама, а разликују се утолико што су насеља винчанске групе претежно вишеслојна¹⁸ што указује на дуже бављење на једном месту, на квалитетнију земљорадњу, ђубрење земљишта и, свакако, боље приносе, као и на знатно дужи период мирног живота.

Због новог начина привређивања, прилагођавања економике локалним условима, као и због деловања спољних фактора - због односа према другим суседним заједницама, у оквирима винчанске културе временом су се издвојиле три регионалне варијанте: подунавска, јужноморавска и косовска. Одлике које ове варијанте повезују у једну целину знатно претежу над онима које их раздвајају, што значи да је током целог млађег неолита на територији Србије сачувано популационо јединство. На свим подручјима винчанске културе граде се слична станишта, израђују се исти предмети од камена и кости (калупасте и језичасте секире, длета, тучкови, шила, игле).¹⁹

По свом географском положају, Топлица припада сливу Мораве, те се могло очекивати да се током млађег неолита сва збивања везују за јужноморавску варијанту винчанске културе. Међутим, будући да је покретни материјал налажен на Косову веома сличан материјалу са топличких локалитета, јасно је да је комуникација између ова два подручја постојала у том времену.

Најзначајнији, засад познати, неолитски локалитет у Топлици, Плочник, случајно је откривен далеке 1927. г.²⁰ По њему је читава млађа фаза винчанске културе, тј. фаза финалног неолита, названа култура Винча-Плочник. Ова фаза заправо представља померање

¹⁷ Д. и М. Гарашанин, *нав. дело*, карта на стр. 68.

¹⁸ Д. и М. Гарашанин, *нав. дело*, стр. 70,71

¹⁹ Д. Срејовић, *нав. дело*, стр. 25

²⁰ М. Grbic, *Plocnik*, Beograd 1929.

тежишта културног развоја према југу, под притиском номадских заједница које се појављују на источним границама, подразумева наставак живота, подизање нових насеља, израду нових врста алата, оригиналне форме фигурина²¹ и, што је свакако значајно, чини се да су носиоци ове културне групе већ знали да користе метал за израду оруђа.²²

Насеље у Плочнику налазило се на осунчаној падини која се благо спушта према Топлици. Захватало је простор од неколико хектара, дуж речног профила насеље се прати читавих 800 метара, док у ширину захвата простор до подножја брежуљака који затварају котлину.²³ У речном профилу се јасно виде остаци кућа за становање и остаци јама које допиру до дубине од 4 м.

Током ископавања утврђена су, према Б.Сталио, два хоризонта настањивања: доњи, старији, који припада култури Винча-Плочник, млађем неолиту од његовим последњим фазама, и горњи, млађи слој који припада култури Бубањ - Хум I и представља почетак бронзаног доба.²⁴ Каснија истраживања указују, међутим, на могућност непосредног развоја млађе винчанске културе на Плочнику и рану енеолитску фазу унутар јужне области те културе.²⁵

Архитектонских остатака има мало у оба хоризонта становања. Има остатака кућног лепа и коља; куће су углавном биле четвртасте са мањим одступањима, а зидови су махом прављени од коља оплетеног прућем и облепљеног блатом. Са доста сигурности се може тврдити да су давни становници Плочника живели у надземним кућама и да нису користили земунце.

Налазиште у Плочнику обилује покретним материјалом.²⁶ Највише је керамике, затим коштаног и каменог материјала. Од

²¹ Д.Срејовић., *нав.гело*, стр. 27

²² Д.и М.Гарашанин, *нав.гело*, стр. 113

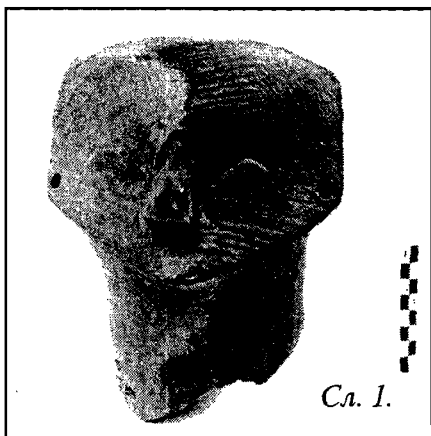
²³ Насеље је откривено на 42. километру железничке пруге Ниш-Куршумлија, исте године су обављена заштитна ископавања чије је резултате објавио М. Грбић који је водио радове. Народни музеј из Београда је 1960. г. обновио истраживања на Плочнику, под руководством Блаженке Сталио, у сарадњи са Народним музејем Топлице из Прокушља. Са прекидима, истраживања су трајала до 1977.г Материјал се чува у Народном музеју у Београду.

²⁴ В. Stalio, *Pločnik*, AP 2, Beograd 1960,34; В.Stalio. *Pločnik*, AP 4, Beograd 1962, str. 20

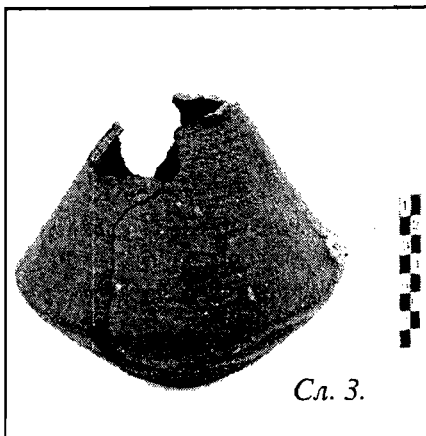
²⁵ Истраживања обављена 1996-1997. у сарадњи Народног музеја у Београду и Музеја Топлице у Прокушљу; D.Šljivar, *The Eastern Settlement...* Старинар XLVII. 1996.

²⁶ Аутор овога рада је учествовала на ископавањима у две задње кампање те јој је материјал са налазишта познат, а доста је података усмено добијених од руководиоца радова Б.Сталио.

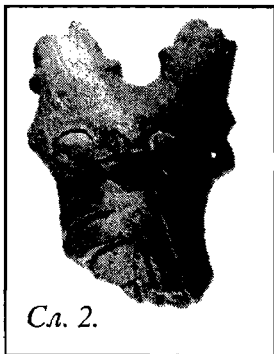
печене земље су прављени судови како за свакодневну употребу, тако и они намењени култу, статуете и жртвеници. Керамичко посуђе за свакодневну употребу је углавном било грубо, рађено од слабије пречишћене земље и мање украшавано. То су били лонци за припремање хране, сита, зделе, питоси за чување житарица и др. Финија керамика је рађена од добро пречишћене земље, највероватније локалне, чврсте фактуре, а украшавана урезавањем, канеловањем - од широких, косих, до спирално увијених и једва видљивих канелура. Често је керамика бојена црвеном пастозном бојом, сликана графитом или украшавана инкрустрацијом беле боје. Најчешће заступљени облици су конична здела са нешто задебљаним ободом, биконична или калотаста здела, судови са две дршке, судови са цилиндричним вратом. Прилично су заступљени и поклопци, просопоморфни који имитирају људски лик, и плитки, у облику тањира, са дршком изнутра. Нађено је и минијатурно посуђе, у знатном броју.

Сл. 1.

Сл. 3.

Сл. 2.

Налаз из Плочника:

сл.1. Глава Богиње;

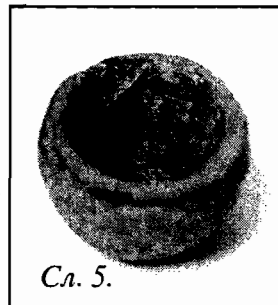
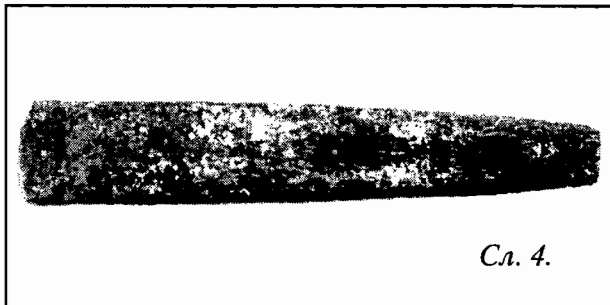
Сл.2. Глава јелена - њројом са жртвеника;

Сл.3. Крчаг

Пластика је такође веома бројна. Нађено је мноштво статуета од печене земље које углавном представљају женске фигуре размакнутих руку и са стубастим ногама и полигоналним или птичјим лицем. Неке од њих су украшене урезаним орнаментом, на лицу или тако да је урезима представљена одећа. Има их различитих величина, од минијатурних до знатно већих и шупље рађених, које се готово могу назвати монументалним. Пронађено је и доста животињских фигура

од печене земље а једна од специфичности Плочника су кентаури, комбинација људске са животињском фигуром.

Од камена су прављене секире које су биле оруђе и оружје истовремено, секире - чекићи од тврдог, глачаног камена. Од коштаних предмета најзаступљеније су спатуле и шила која су служила за обраду керамике и коже.

Налази из Плочника:

Сл.4. - Бакарно длећо; Сл.5. - Минијатурни суг;

Сл.6. - Спатулеџа; Сл.7. - Секира од магнезијџа;

Сл.8. - Кошћано шило

Главно занимање становника плодне речне долине била је примитивна, мотична земљорадња, гајење житарица.²⁷ Гајена је и стока, због меса, коже и вуне. Мали тегови за вретена и они који служе као утеге при ткању, говоре да је жена током неолита знала да израђује тканине, поред грнчарије, која је такође била њен производ.

Оставе бакарних секира и длета откривене на Плочнику²⁸, длето откривено у културном слоју²⁹, као и доста бакарних отпада-

²⁷ Д. и М. Гарашанин, *нав.дело*, стр. 112, 113

²⁸ М. Grbić, *нав.дело*

²⁹ Усмени податак добијен од Б.Сталио, документација са ископавања

ка у хоризонту становања³⁰, указују да је сам Плочник представљао металуршки центар, вероватно за целу Топлицу, судећи подједнако по откривеним оставама, месту и величини локалитета.

Централно копаонички басен уз који лежи Топлица са Плочником у средњем току, са лежиштима оловно цинкане руде и другим пратећим металима, представља значајну металогенетску провинцију. Како свака производња захтева одређену сировинску основу - у овом случају бакар и злато - оправдано је уврстити Плочник међу најраније центре ране неолитске металургије у овом делу Балкана. Сам Балкан је означен као иницијални простор одакле је рана металургија бакра почела своје ширење ка суседним областима Југоисточне и Централне Европе.³¹ Осведочено је, дакле, да је градачка фаза винчанске културе металуршка фаза³² коју карактеришу крчизи са једном дршком који су у вези са рударском активношћу, жртвеници са јеленским главама на угловима и који су можда коришћени и као светиљке, најзад и бакарно оруђе откривено на Плочнику које представља основ за типологију и хронологију најранијих металних налаза праисторије Балкана и југоисточне Европе.³³

Како се према новијим научним резултатима порекло најстарије металургије бакра и злата тражи управо у рударским зонама Балкана³⁴ то Плочник, са својим оставама и материјалном културом, представља једно од кључних налазишта која документују овај пресудни технолошки преображај.³⁵

Доскора се веровало да је Плочник једини неолитски локалитет у Топлици. Но, открића нових локалитета у Меровцу, а поготово у Мачини и на просторима према селу Кожинцу, бацају сасвим ново светло на наша знања о неолиту читаве јужне винчанске групе.

Локалитет у Меровцу налази се у атару села, на простору од десетак хектара, на јужним падинама Јастрепца, надморске висине 350-400 м уз корито давно пресахлог потока. Како је то простор захваћен њивама, дубоко орање је избацило на површину обиље уломака керамичких посуда, фрагменте статуета и доста комада кућног лена, па се према распрострањању ових налаза може

³⁰ В. Stalio, *Плочник*, 1960, стр. 34

³¹ Б. Јовановић, *Почети металургије*, Прокупље, 1995.

³² Тој фази припада истражени рудник Рудна глава код Мајданпека, као и налази експлоатације руде на Руднику

³³ Д. Шљивар, *Плочник*, Прокупље, 1995.

³⁴ За сада познати рудници Рудна глава код Мајданпека и Ая бунар у Тракији

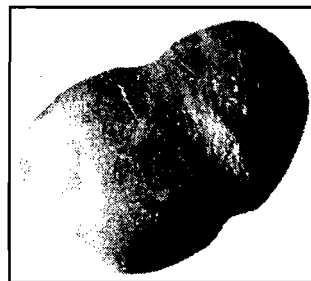
³⁵ Д. Шљивар, *нав. дело*

установити величина насеља.³⁶ Становници овог насеља могли су се бавити сточарством и земљорадњом, јер за то у овим пределима има највише услова.

Сл.9. - Мероваци, локалитет и данас

На јужним падинама Јастрепца, у атару села Цигоља, нађен је камени бат, типична рударска алатка коришћена за ситњење руде, а коју су користили најстарији рудари.³⁷ Без ближих података о условима и месту налаза, остаје једино претпоставка да је на Јастрепцу, за који се зна да је рудоносан, врло рано вађена бакарна руда, јер енеолитски рудар - коме овај бат и припада - познаје само технологију прераде те руде.

Сл.10. - Камени бат из Цигоља

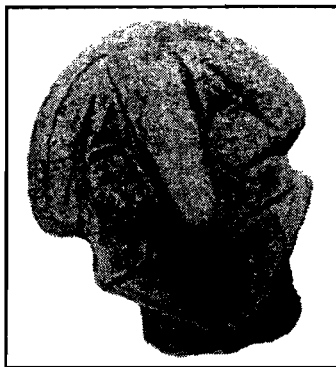
Изузетно значајан, и доскора потпуно непознат широј јавности, неолитски локалитет у Мачини³⁸ заузима простор од 8-10 хек-

³⁶ Ј. Кузмановић-Цветковић, *Налазишта*, Прокупље 1988, стр. 12

³⁷ Алатку смо добили приликом рекогносцирања терена, у селу Цигољ, од тадашњег директора школе Славољуба Цанића који није имао ближе податке о условима налаза, сем да је то нађено у околини села и да су донели ђаци у школску збирку.

³⁸ Ј. Кузмановић-Цветковић, *нав. дело*, стр. 11. Локалитет у Мачини открио је Милун Миленковић из Мачине, на чијем се имању налази део локалитета. Материјал са терена је донео у Музеј Топлице, део материјала се налази у Народном музеју у Нишу. Тек обиласком терена било је могуће одредити величину и простирање локалитета, и том приликом су издвојени батови и мноштво алатки које су донешене у Музеј Топлице. О материјалу са локалитета саопштење Ј. Кузмановић-Цветковић на Археолошкој радионици у Параћину 1994.

тара у атару села Горња Мачина, тј. читав потез Кремен омеђен коритима два пресахла потока, који се сустичу изнад села. То је благо заталасано побрђе, надморске висине 400-460 м, са доста шуме и плодне земље погодне за земљорадњу. Поред обиља уломака керамичких посуда, карактеристичних за плочничку фазу винчанске керамике, нађен је већи број глинених статуета, или животињских фигура.³⁹ Оно што издваја овај локалитет од осталих у Топлици, јесте мноштво камених батова нађених с винчанском керамиком, дакле, материјал који одговара првој технолошкој фази коришћења метала на овим просторима. По први пут имамо на том налазишту ову категорију рударских оруђа која показује да је експлоатација бакра у најранијим фазама морала да се обавља и на овим просторима.⁴⁰

Сл.11. - Глава сивајуеије из Мачине

Придошлице, номади, носиоци развијене Бубањско хумске групе, или панонско-подунавског касног енеолита, запосели су територију Јужне Мораве. Домородачке, винчанске заједнице су се повукле уз Топлицу и низ Велику Мораву, а оне које су остале брзо су бивале асимиловане од стране дошљака, који су наставили живот на њиховим насељима.

Сва винчанска насеља у Топлици и на Косову планула су у пожару, а они који су се спасли огња кренули су низ Велику Мораву или су се Ибарском клисуром пробали до горњег тока Западне Мораве.⁴¹

³⁹ Статуете овце, пса, свиње, указују да су то животиње које су вероватно већ гајили као питоме.

⁴⁰ Б. Јовановић, *нав. дело*

⁴¹ Д. Срејовић, *нав. дело*, стр. 28,29

МЕТАЛНА ДОБА - БРОНЗАНО, СТАРИЈЕ И МЛАЂЕ ГВОЗДЕНО ДОБА

Последња столећа четвртог миленија значила су знатну промену климатских услова у читавој Европи; пад температуре и смањење влажности, проређене шуме, многе животиње промениле су станишта, а раније плодно земљиште се у неким деловима претворило у пустаре. Преображај природне средине захтевао је од људских заједница већу покретљивост, те је због тога погодовао развоју сточарства, занатства и трговине, тј.номадском животу на неки начин. Све заједнице које су остале на предачкој земљи и традиционалним друштвеним односима, нашле су се брзо на маргинама културно-историјских збивања. Њихову судбину делиле су и заједнице на тлу Србије у првој фази развијеног металног доба.⁴² Културна заједница јужног поморавља задржава кроз бронзано доба, све до средине другог миленија п.н.е. архаична обележја.⁴³

Почевши од X века п.н.е. на територији Србије се постепено уобличавају две велике културне целине, и то једна на Косову и у долинама Топлице и Рашке (група Доња Брњица), а друга на подручју централне Србије, источног Срема, јужне Бачке и Баната (група Босут). Обе ове културе везују се територијално и културно, а вероватно и етнички, за традиционалне културе развијеног бронзаног доба, група Брњица за Параћинску групу.⁴⁴

Култура IX и VIII века п.н.е. на Косову и у долинама Топлице и Рашке - група Доња Брњица - документована је готово искључиво археолошком грађом која је прикупљена при истраживању мањих некропола, као што је она у Горњој Стражави код Прокупља.

Иако скромна, расположива археолошка грађа јасно показује да су заједнице јужноморавске области и Косова током млађе фазе средњег бронзаног доба укључене у сферу културе Карпатског басена. Оне су од својих северних суседа преузеле не само накит од бронзе, оруђе и оружје, већ су, по угледу на њих, почели да спаљују своје мртве и њихове остатке сахрањују у урнама. Чак се у ло-

⁴² Д.Срејовић, *нав. дело*, стр. 31

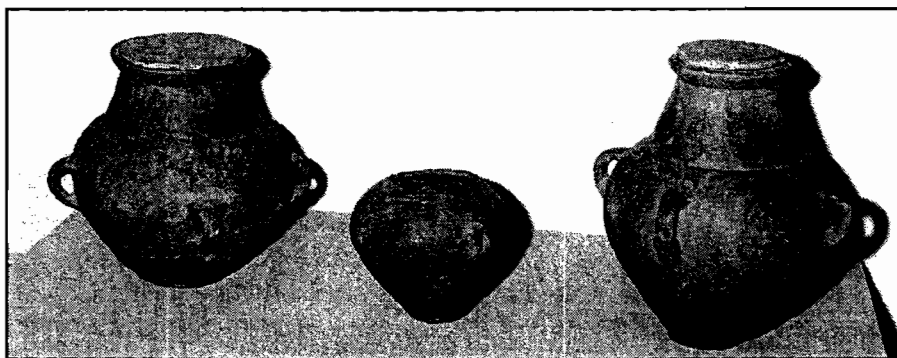
⁴³ Д.Срејовић, *нав. дело*, стр. 50

⁴⁴ Д.Срејовић, *нав. дело*, стр. 41

калној керамичкој производњи подражавају облици карактеристични за северније области. Везивање јужноморавских и косовских заједница за поменуте области постаје временом све изразитије, тако да се током позног бронзаног доба на територији Србије остварује културно, а можда и етничко јединство.⁴⁵ Како се култура на територији Србије, од краја IX века п.н.е. до времена римских освајања развијала континуирано, то се у заједницама групе Доња Брњица могу препознати преци историјских Дарданаца.⁴⁶

Локалитет "Орлов камен" на којем су истражене две некрополе, налази се на пространој коси у близини села Горња Стражава, код Прокупља, десно од пута за Мали Јастребац.⁴⁷

Некропола I налазила се на равном земљишту на коме се опајају трагови развучене хумке. Сахрањивани су само спаљени покојници, у урнама. Откривени су делови камене конструкције, заправо два концентрична венца која су ограђивала простор с урнама. Претпоставка истраживача је да венци означавају два периода сахрањивања, с тим да су гробови унутар првог венца старији.⁴⁸ Покојници су кремирани поред некрополе, и изгледа да су на ломачу полагаани одевени и украшени накитом. После скидања с ломаче, остаци су испирани и полагаани у урне које су најчешће биконичне. Као прилози су налажени примерци накита: игле, дугмад, салталeони.⁴⁹

Сл.12. - Урне из Горње Стражаве

⁴⁵ Д. Срејовић, *нав. дело*, стр. 47

⁴⁶ Д. Срејовић, *нав. дело*, стр. 53

⁴⁷ За локалитет се сазнало 1962.год. кад је Народном музеју у Београду понуђено на откуп више предмета од бронзе нађених према саопштењу продавца у великим судовима који су садржавали комаде сагорелих људских костију и пепео. Исте године је Народни музеј из Београда организовао заштитно ископавање под руководством Душана Крстића. Ископавања су рађена на њиви Спасоја Петковића и на њиви Вукадина Павловића, из Горње Стражаве. Материјал се чува у Народном музеју Топлице у Прокупљу и Народном музеју у Београду.

⁴⁸ D. Krstić, *Gornja Strazava*, AP 4, Beograd 1962, str. 73-76

⁴⁹ Д. Крстић, Некрополе, *ЗНМ XIV* - 1, Београд 1992, стр. 232

Друга некропола се налазила нешто источније, без нарочитих разлика у начину сахрањивања у односу на прву.

Камени венци некрополе I у Горњој Стражави представљају јединствену конструкцију у ареалу брњичке групе, и илуструју најстарију етапу формирања некрополе овог типа. Старији део некрополе одсликава хомогену друштвену заједницу, у којој нема издвајања групних гробова (породичних) или истицања економске снаге појединца. Млађи део, међутим, открива индиције друштвених промена, односно зачетке нових схватања погребних обичаја и промена унутар друштвене заједнице, док некропола II означава наставак процеса економске и социјалне диференцијације у заједници којој некропола припада, чији је зачетак, како је речено, уочен у периферном делу некрополе I.⁵⁰

Појава издвојених скупина гробова на млађим некрополама групе Доња Брњица свакако је знак да су се заједнице на Косову и у долини Топлице и Рашке састојале од неколико самосталних породица.⁵¹

Крајем VIII века п.н.е. из кавкаско понтских области надиру Трако-Кимерци. Доносе коњску опрему, разноврстан накит и оружје од гвожђа; израда оружја и накита од гвожђа је, заправо, најзначајнија новина коју они доносе, као обележје последње деценије VIII века п.н.е. означавајући почетак гвозденог доба у Србији.⁵² Догађаји везани за продор Трако-Кимераца, као и упознавање нове сировине - гвожђа, нису у први мах уздрмали домородачке заједнице на територији Србије, нити су осетније изменили њихову културу. Процес етничке стабилизације и културног осамостаљивања, започет у претходном добу, није заустављен током прве фазе гвозденог доба, већ се неометано наставља развој традиционалних културних група, па самим тим и брњичке групе.⁵³ Осетније промене у култури типа Брњица настају тек током првих деценија VII века п.н.е. и то под утицајем култура гвозденог доба у областима северно од састава Западне и Јужне Мораве, и западније од Горњег Подриња и Лима. Пред добро наоружаним заједницама домороци су се повлачили. Поучени искуством суседа, изменили су неке животне навике и своју традиционалну културу како би се оспособили за одбрану завичајне земље. Већ пре средине VII века п.н.е. на целој територији ове групе подижу се насеља на тешко приступачним положајима са којих се лако контролишу сва

⁵⁰ Д. и М. Гарашанин, *нав. дело*, стр. 443

⁵¹ Д. Срејовић, *нав. дело*, стр. 51

⁵² Д. Срејовић, *нав. дело*, стр. 54

⁵³ Д. Срејовић, *нав. дело*, стр. 55

кретања у равници.⁵⁴ Тако је насеље које одговара некрополама у Горњој Стражави, датовано у крај бронзаног и почетак гвозденог доба, подигнуто управо на високом, заштићеном месту, на природној тераси испод некрополе.⁵⁵

Раздобље од краја VI века п.н.е. до средине IV века п.н.е. карактерише готово равномеран успон свих етно-културних група у континенталном делу Балканског полуострва. Границе које су током VI века п.н.е. успостављене између племена да штите њихову независност, обичаје и својину, широко су се отвориле ради размене сировина и културних добара. С друге стране, у већини етно-културних група окончава се раније започет процес друштвеног раслојавања. Из тих разлога и култура постаје вишеслојна: на једној страни богата и космополитска, а на другој, сиромашна и крајње архаична.⁵⁶

Култура је на дарданској територији, за разлику од околних, стабилна. Од краја VI века п.н.е. насеља се проширују, уз њих се подижу нова - показују да су дарданске заједнице до краја праисторије остале везане за предачку земљу, или да су остајале на територијама које су преузимале од својих суседа. Седелачки живот омогућио им је да своју привреду разгранају и широко развијају размену добара са околним заједницама.⁵⁷

Јаке локалне корене и ослањање на традицију и континуирани развој на овим просторима показују становници Доње Топонице сахрањивани у некрополи откривеној у овом селу надомак Прокупља.⁵⁸ Некропола лежи над ушћем Бејашничке реке у Топлицу, на шљунковитој тераси. Према конфигурацији терена јасно се могло уочити узвишеније место које је индицирало постојање тумула на том месту.⁵⁹ Камена конструкција откривена у централном делу тумула имала је неколико просторија ограђених каменим зидовима у оквиру којих су били гробови.⁶⁰

Прва појава урни на овом локалитету, потврдила је убеђење истраживача да се ради о урнама типа Доња Брњица - Горња

⁵⁴ Д.Срејовић, *нав. дело*, стр. 56

⁵⁵ D. Krstić, *nav. delo*, Beograd 1962, str. 74

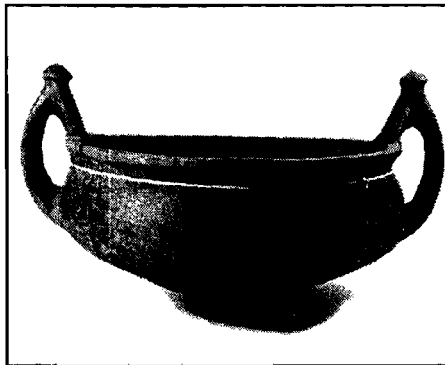
⁵⁶ Д.Срејовић, *нав. дело*, стр. 61

⁵⁷ Д.Срејовић, *нав. дело*, стр. 63

⁵⁸ Некропола је случајно откривена приликом изградње далековода од Доње Топонице за Смрдан, кад је нађен суд-урна са спаљеним костима преко кога су зракасто били распоређени комади оружја. Археолошка ископавања обављена су 1964.1965. и 1967.г. у организацији Археолошког института из Београда, а под руководством Војислава Трбуховића. Материјал се чува у Народном музеју Топлице у Прокупљу.

⁵⁹ В. Трбуховић, *Доња Топоница*, Прокупље-Београд 1970, стр. 8

⁶⁰ В.Трбуховић, *нав. дело*, 18 ; Б.Сталио, *Плочник*, АП 4, Београд 1962, стр. 20

Сл.13. - Урна из Доње Тојонице Сл.14. - Суд из Доње Тојонице

Стражава. Културне везе су и у овим временима морале ићи долином Топлице, која се, судећи према историјским изворима, налазила на територији Дарданаца.⁶¹ Остаци спаљених покојника су, дакле, сахрањивани у биконичним урнама, често великим, а међу прилозима се појављу-

је оружје грчког ратника - махаира, сариса, копис, затим копља која карактеришу локалне ратнике, ножеви, бронзане и гвоздене копче, бронзане гривне, комади спирално увијене жице, сребрна фибула типа Чуруг - Штрпци, гвоздена мамуза и др.⁶² Гробни налаз

Сл.15. - Фибула, Доња Тојоница

из Доње Топонице садржавао је, дакле, поред грчког и варварско наоружање, као и део коњске опреме келтског ратника. Пошто је највећи део налаза приписан материјалној култури Илира, то се и гроб са оружјем може везати за илирског ратника, а оружје је могло бити освојено у неком од бројних продора Илира према југу.⁶³

У другој половини IV века п.н.е. већина насеља у југоисточном делу дарданске територије попаљена је и порушена. Ово пустошење вероватно треба везати за победу македонског краља Филипа II над Дарданцима 345. г.п.н.е. а можда и за ратове које је Александар Велики водио у Илирији, Пеонији и њима суседним земљама. Извесно је да су се Дарданци убрзо после Александрове

⁶¹ В. Трбуховић, *нав. дело*, стр. 9

⁶² В. Трбуховић, *нав. дело*, каталог налаза

⁶³ В. Трбуховић, *нав. дело*, стр. 42

смрти опоравили и осамосталили, јер се већ осамдесетих година III века п.н.е. јављају као најзначајнији фактор у међународним односима овог дела античког света. Историчари тврде да су од III до I века п.н.е. Дарданци били моћан народ.⁶⁴

Сусрет келтских изасланика на Дунаву са Александром Великим 335.г.п.н.е. симболично најављује последње раздобље праисторијске културе на територији Србије, млађе гвоздено доба, раздобље коме главно обележје дају Келти и хеленистичка цивилизација. Одмах после Александрове смрти, Келти су кренули у свој поход на Балкан и 279.г.п.н.е. стигли у Делфе где су доживели страховит пораз. Разбијене чете кренуле су разним путевима ка старој домовини. Повлачење је било дуго и мучно и у Македонији и Дарданији су многе чете десетковане или уништене. Отуда по који комад келтског оружја и у долини Топлице, на пример у Доњој Топоници.

Најкасније до 9.г.н.е. територије до Дунава су прикључене римској држави. Дарданци су покорени нешто раније, али њихова култура није уништена. Током прва два века нове ере, упоредо са стабилизацијом римске цивилизације дуж граница и магистралних путева, домородачке заједнице по забитим селима и даље чувају предачке обичаје и негују традиционалну културу. Тек током III века разлике нестају, и домороци на територији Србије се масовно укључују у културну и политичку историју Римске империје.⁶⁵

⁶⁴ Д. Срејовић, нав. дело, стр. 64

⁶⁵ Д. Срејовић, нав. дело, стр. 65

АНТИЧКИ ПЕРИОД

ДОБА РИМСКЕ ВЛАДАВИНЕ

У предримско доба, Топлицу насељавају Дарданци, илирско или трачко племе које живи на широкој територији од Вардара и Белог Дрима до Ниша и Западне Мораве. За античке писце они постају занимљиви у IV веку п.н.е. у време јачања македонске државе, као северни суседи који су се одупрли ширењу Македоније на рачун њихове државне територије. Подаци о њима говоре или о упадима и пљачкашким походима по Македонији, која је својим богатством представљала неодољив изазов свим варварима, или пак о походима македонских владара на територију Дарданаца са циљем да их обуздају. Иако пријатељских односа између Дарданаца и Македонаца није било, пад Македоније под римску власт није им донео никакве користи, напротив, тако да је њихова моћ сломљена отприлике у исто време кад и македонска.⁶⁶ У време римског освајања Македоније, Дарданци нуде Риму своју помоћ, али, како ратујући на њиховој страни не добијају ништа, иако је њихов удео у победи знатан, дарданско-римски односи почињу да се мењају⁶⁷, Дарданци се, чак, придружују Етолцима који се буне против Рима.

Од када су Римљани учврстили своју власт у Македонији, Дарданци им више нису били потребни као савезници, те од њих траже послушност. Зато удружена варварска племена задају муке Римљанима, као некада Македонцима, честим упадима и пљачкама. Прве значајне ратове против њих воде Сула и Хортензије, римски војсковође, обојица у лето 85.г.п.н.е. и не много успешно.⁶⁸ Године 75.п.н.е. Гај Скрибоније Курион креће на Дарданију са пет легија, што показује колико су Дарданци били жилави и неосвојиви. С побеђеним непријатељем се крваво обрачунао. Иако се Дарданци ту и тамо појављују као римски непријатељи, Курионов поход се сматра коначним наметањем

⁶⁶ F. Papazoglu, *Plemena*, Sarajevo 1969, str. 104,105

⁶⁷ F.Papazoglu, *nav. delo*, str. 123

⁶⁸ F.Papazoglu, *nav. delo*, str. 136

римске власти Дарданији, тако у полузависном положају Дарданци живе још око 50 година, све до времена Августа.⁶⁹

До времена Августа /27.г.п.н.е. - 14.г.н.е./ освојена варварска земља није била укључена у римски административни систем, тј. није била организована као провинција. Тек почетком нове ере, око 9.г.н.е., земље Дарданаца, Трибала и Меза организују се као провинција Мезија. Но, без обзира на то, још у II веку п.н.е. су у овим крајевима регрутовани војници за помоћне одреде, па се они срећу у Помпејевој војсци у бици код Фарсале.⁷⁰ То је, свакако, значило стварање војне команде и померање војске из Македоније према Дунаву, што су били темељи оснивања провинције. Мезија је организована као царска провинција с војном посадом, којом је управљао легат легија, а задужен за порезе и финансије био је царски прокуратор.⁷¹

Под Домицијаном /81-96/ Мезија је подељена на два дела, на Горњу и Доњу, а област Топлице је обухваћена територијом Горње Мезије. У време Диоклецијана /284-305/ приликом територијалног реорганизовања царства, долази до нове поделе провинција по којој области Топлице и Косанице припадају провинцији Дарданији, која је обухватала Топлицу, део Косова и Метохије и северну Македонију.⁷²

Римска освајања Балкана, жеља да пређу Дунав и освоје Дакију, имала су пре свега економски мотив: пољопривредна, а поготово огромна рудна богатства ових области су привлачила освајаче. Укључивању ових области у привредни живот Царства, претходила је изградња путева, комуникација које су испресецале Балкан и повезале Дунав са Јадранским морем, које су повезале Италију и западне провинције са истоком. Сачувани миљокази и остаци путева говоре о густој путној мрежи на Балкану.⁷³

Захваљујући свом географском положају, томе да се налази на једној од природних трансверзала које попречно секу Балканско полуострво, Топлица је врло рано укључена у римску путну мрежу. Пут који је спајао Јадранско море, пролазећи кроз Ниш, тадашњи центар Балкана, и настављајући даље до Рацијарије, одн. Арчара у Бугарској, ишао је једним својим делом долином Топлице и Косанице. Пут је саграђен у I веку и један је од најраније изграђених путева у Мезији.⁷⁴ Једна од станица на поменутом путу, био је Намтеум, данашње Прокупље, средиште Топличке котлине.

⁶⁹ F. Papazoglu, *nav. delo*, str. 138, 139

⁷⁰ М. Мирковић, *Историја I*, стр. 71,72

⁷¹ М. Мирковић, *нав. дело*, стр. 74

⁷² F. Papazoglu, *nav. delo*, karta Dardanije

⁷³ М. Мирковић, *нав. дело*, стр. 77

⁷⁴ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, стр. 90

Римска војска која је дошла у Топлицу, била је, као и на свим освојеним територијама, први, и неко време једини представник римске власти и имала је улогу разносача римске културе и римског начина живота, што се овде није ни брзо ни лако прихватало. Легионари својим присуством уносе значајне новине у живот домородачког становништва које сматрају полудивљим и називају варварским. Мешање са староседеоцима постаје нешто јаче узимањем младића из ових крајева у римске легије, а нарочито узима маха и постаје масовна појава пре времена цара из династије Севера, Септимија /193-211/ који је војницима дозволио да заснивају породице и с њима станују изван логора, и Александра /222-235/ који је, уз то, војницима поделио земљу у околини гарнизона, земљу коју су само користили и нису могли продавати, али која их је чвршће везивала за место логоровања.⁷⁵ Ово је поготово значајно што се већ у II веку војници регрутују у околини војних логора, наравно из редова домаћег становништва, они временом добијају грађанско право и остају везани за насеља крај логора, што у многоме мења етнички састав становништва градова и што чини да се број становника у градовима повећава током II и III века.

Главни облик продирања римске власти у освојеним областима је урбанизација која подразумева изградњу путева, уз које ничу војна утврђења, која обезбеђују саобраћај дуж путева и штите римско становништво које живи у логорима и у мањим станицама какве такође ничу уз путеве. Будући да су путеви редовно били у употреби, на одређеним местима, на мањим растојањима су постојале станице које су биле преноћишта за путнике - MANSIONES, као и оне на којима су могли само да промене коње - MUTATIONES. Уз ове станице настајали су и пратећи цивилни објекти, а касније и читава насеља римских грађана и домородачког становништва.

Сам процес урбанизације не ограничава се само на обликовање насеља и стварање различитих форми управе, већ задире у суштину затеченог племенског уређења на освојеним територијама, разбијајући његове основе и подређујући га интересима Царства.⁷⁶ Свој ослонац Римљани су нашли у родовској аристократији. Процес раслојавања домаћег становништва започео је пре појављивања римских освајача, а томе је, свакако, допринела

⁷⁵ Јиричек, *Историја Срба I*, Београд 1923, 25

⁷⁶ Овим проблемом се особито бавио Емил Чершков, који је своју књигу RIMLJANI NA KOSOVU I METOHIJI углавном посветио урбанизацији Косова и Метохије. Како се ради о географски блиском подручју, које насељава исто племе, резултати се могу проширити и на подручје Топлице које је делом обухваћено књигом, и које је заправо територијална а и свака друга спона Поморавља с Косовом.

акумулација опљачканих материјалних добара, поготово у Македонији, те се издвојио слој моћне аристократије.

У предримско доба, становништво средњег Балкана је живело углавном у селима. Дарданци, северни суседи Македоније су били најближи античкој цивилизацији и још их је Птоlemeј издвојио из групе становника Мезије као посебну целину⁷⁷. Насупрот издвојеној аристократији, нижи слојеви друштва су остајали по страни живећи и даље у оквиру својих племенских заједница, по начелима обичајног права. У унутрашњости земље, старо друштвено уређење је тек постепено губило своју чврстину, још дуго је трајало опирајући се новинама.⁷⁸ Унутрашњост дарданске земље, а с њом и читава Топлица, наставили су да живе у старом друштвеном уређењу и зато што је првобитно интересовање Рима било знатно веће за области јужно од Шар планине, док је северни део остављен сам себи. Јачала су само племенска средишта, као и појединци који су се издвајали у процесу раслојавања.

У другој половини I века н.е. завршена је консолидација римске власти над читавом територијом данашње Србије. Тај простор је, дакле, ушао у састав провинције Горње Мезије, и тад је процес романизације постао јачи. То је време значајнијих упуца Римљана у освојену територију, време оснивања нових насеља уз већ постојеће комуникације, као и грађења нових путева на освојеним подручјима.

Врло брзо су Римљани детаљније упознавали природна богатства освојених крајева и предузимали су мере у циљу експлоатације, поготово кад је било у питању рудно богатство новостечених провинција. Експлоатација руде није била непозната домаћем становништву, освајачи су је само појачали, тако да су рудна богатства Копаоника и Јастрепца, као и рудоносних планина Видојевице и Пасјаче, експлоатисана за све време римске владавине на овим просторима.⁷⁹ То је време кад већ функционише пут од Љеша према Нишу, и обрнуто, који иде делом Топлицом и Косаницом и чије су три станице на Топлици. Идући од Ниша, уз реку, станице иду следећим редом: NAISSUS - XIII AD HERCULEM - VI HAMMEUM - XX AD FINES, а прва следећа станица, XX VINDENIS је већ на подручју Косова и Метохије, на месту данашњег Подујева.⁸⁰

Овим изузетно значајним путем и унификацијом станица распоређених дуж пута, бавило се неколико истраживача, предлажући

⁷⁷ А. Јовановић, *Nakit*, Београд 1978, стр. 7, 8

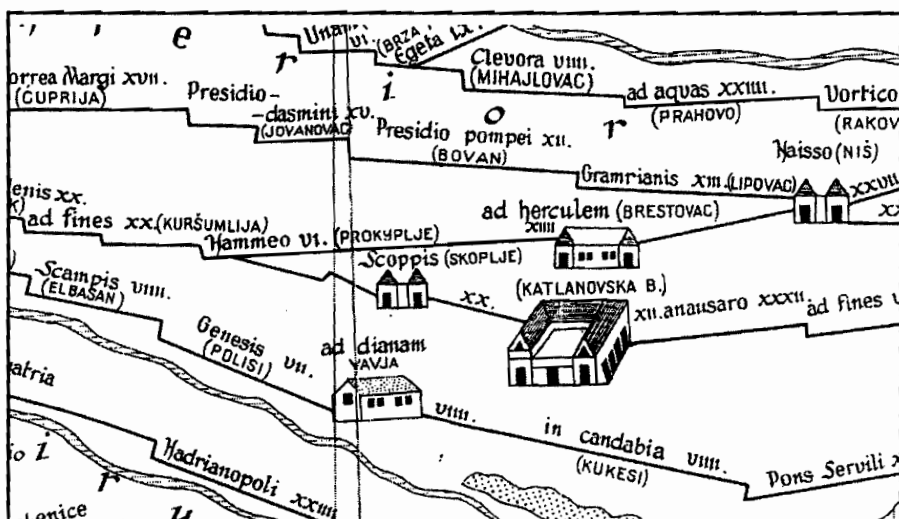
⁷⁸ Е. Ћершков, *Rimljani*, Београд 1969, стр. 26

⁷⁹ А. Јовановић, *nav. delo*

⁸⁰ Г. Шкриванић, *Југословенске земље*, МЦЈ I, Београд 1974, стр. 53

занимљиве идентификације станица.⁸¹

Чини се, на основу онога што данас знамо о остацима античких логора и насебина у овим крајевима, да је најприхватљивија идентификација станица она коју доноси Гавро Шкриванић, идентификујући станицу Ad Herculem код данашње Житорађе, одн. на месту где су остаци античког утврђења Глашиначко кале, Намтеум смешта у данашње Прокупље, а станица Ad fines налазила се на месту данашње Куршумлије.⁸²

Сл.16. - Део римског пута, Појтинџерова табла

⁸¹ Први који се позабавио овим путем је путописац Hahn који је сматрао да је пут од Ниша према Љешу ишао преко Дубова, Злате на Медвеђу и преко превоја избијао у косовску равницу. Hahn, *Reise von Belgrad nach Saloniki*, Wien 1861. Следећу, не много успешнију интерпретацију Табуле дао је Драгашевић - *Археолошко-географска исцртавања*, Београд 1877, стр. 60, 61. Следи F.Kanitz, *Romische studien in Serbien*, Wien 1892, затим, Н.Вулић, *Западна граница Горње Мезије*, Глас СКА CLX Београд 1934, и др.

⁸² Г. Шкриванић, *нав. дело*, стр. 53

ПРОКУПЉЕ, римски HAMMEUM

Данас је Прокупље културни, трговачки и индустријски центар читаве Топлице. Континуитет насеља на овом месту могуће је пратити од предримских времена.⁸³ Место се по свом положају наметнуло за изградњу насеља, будући да на том месту Топлица са три стране обавија брдо, штитећи га на тај начин, а само је источном падином отворено према долини, те је било изузетно погодно за насељавање у несигурним временима предримскога доба. Како је тај простор још увек недовољно истражен, а како је на том месту било више фаза градитељске активности, то је мало вероватно да је могуће пронаћи значајније остатке предримскога насеља, иако не треба бежати од претпоставке да је овде могло постојати старије утврђење, онакво какво антички писци описују код средњевалканских племена и означавају као oppidum, teishisma или teichos, а која су била седишта племенских поглавица, привредни центри и склоништа у случају рата.⁸⁴

Од римског града Хаммеум-а који је, могуће, настао прерастањем племенског средишта Дарданаца у значајну станицу на прометном путу,⁸⁵ остало је мало.

Први истраживач који се темељније бавио римским Хаммеумом, одн. његовим остацима, био је аустријски илустратор истраживач Феликс Каниц, који је крајем прошлог века пропутовао Србију и прибележио све остатке старина на које је наишао, проглашавајући римским готово свако урушено утврђење.⁸⁶

Обилазећи Србију, Каниц је у Прокупљу наишао на остатке тврђаве чији је план израдио инжењер Валента који га је пратио. Каницов занимљив опис града у Прокупљу преносимо у целини: *"Првобитни антички објект је, иошћо је разорен у сеоби народа и обновљен у Јусџинијаново доба, ирејриео многе измене. Јајасћом илајћоу кристјалинског брда, са сѣрмом иагином ирема северозајаду и јуџу, ирилаџођава се с ујагљивом иодударношћу*

⁸³ Л. и В.Трбуховић, *нав. дело*, стр. 41

⁸⁴ М. Мирковић, *нав. дело*, стр. 78

⁸⁵ Л. и В.Трбуховић, *нав. дело*, стр. 42

⁸⁶ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892

основни облик шрију сеџменаџа касџела. Дужина касџума износи 280 м, а ширина 180 метара. Двадесет џеџ метара широки и два џуџ џолико дуџи редви А био је окружен дубоким ровом; од бедема нижеџ, џродужноџ одсека В, дуџоџ 140 и широкоџ 85 м, истџурене су на џоложај, блажој џаџини џлаџоа шри квадრაџне куле са 6 м широким сџранама; једна је била орјенџисана џрема истџоку, друџа џрема јуџоистџоку и шреџа џрема јуџу. На удаљеносџи од 44 м од јуџоистџочне куле дизао се у унуџрашњосџи одвојен јак донжон са џречником од 7 м, 17 м на северозаџад квадრაџна кула са 9 м широким фронтџовима, и 10 м даље, на одџоварајуџем џункџу сеџменџа В, сџољни бедем је био џојачан истџуреном џравоуџаоном уџврдом на самој џаџини, која је, како изџледа, џодземним ходником била џовезана с водосџаном (кулом за воду) на Тоџлици.⁸⁷ Фрагменте римских кровних плоча Каниц је видео око Југ Богданове куле крај Топлице, а сматра да је Бургус Хаммеум-а био на месту данашњег града где се често приликом копања темеља налази на остатке античких зидова, предмета од бронзе и племенитих метала, коштане игле, керамичке посуде, итд.⁸⁸

Римског материјала је пронађено и приликом копања темеља за задужбину др.Алексе Савиџа, 1929.г; нађене су цигле, уломци капитела, новац, међу којима и један с Константиновим ликом.⁸⁹

Истраживања започета на прокупачкој тврђави 1976.г. нису још сигурно потврдила нити пак одбацила претпоставку о постојању римског логора на врху брда. Оно остатака о којима говори Каниц и џему блиски по времену путници-истраживачи по Србији, свакако је много млађе од римског утврђења. Тај највиши плато је и највише био изложен временским условима, а захватиле су га све преградње током векова, те је било прилично нереално очекивати знатно старије остатке од средњевековног утврђења које доминира врхом брда (кота 392 на зиду, код донжон куле)⁹⁰.

На простору између цистерне за воду у подграђу и зидова бедема горњег града, откривена је повећа површина малтерног пода солидно рађеног, дебљине десетак сантиметара, у делу према горњем граду где се терен стеновито уздиже, делови пода су омеђени опекама наслоњеним на стену и заливени малтером, тако

⁸⁷ Ф. Каниц, *Србија*, Београд 1985, стр. 290,291

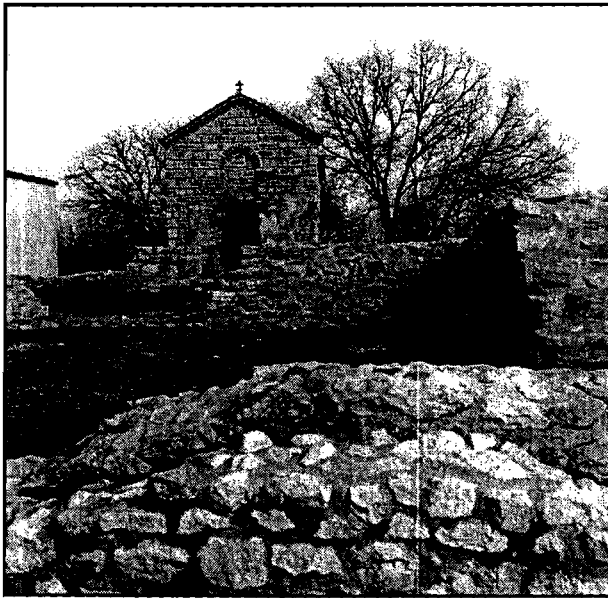
⁸⁸ Ф. Каниц, *нав. дело*, стр. 291

⁸⁹ М. Марковиџ, *Тоџлица у џрошлосџи*, Ниш 1933, стр. 18

⁹⁰ Истраживања су започета 1976.г. у организацији завода за заштиту споменика културе у Нишу и Народног музеја Топлице, под руководством Душана Максимовиџа, простор горњег града истражен је до 1980. Резултати објављени у часопису *ТОК*, Ј. Кузмановиџ, *Сџари џраг на Хисару*, Прокупље 1981, стр. 76-85

да чине ограду сличну седиштима, што је, изгледа, траг зидања на овом простору.⁹¹ Но, без конкретнијих покретних налаза и сигурнијих показатеља, остаје да овај заравњени плато означавамо само као најстарију градитељску фазу на утврђењу, која по начину израде одговара античком периоду.

До римских слојева се сасвим сигурно стигло у подножју Хисара, на источној падини, на локалитету Латинска црква, где су на месту испод и испред данашње средњевековне цркве откривени темељи римског храма.⁹² Током ископавања је уочено да се римски слој простирао на дубини од 0,80 м на којој је налажена terra sigillata, док је на неким местима ишао чак до два-три метра дубине. Темељи римског храма откривени су готово на здравици, а изнад је констатован интензиван слој гаражи из којег углавном и потиче највећи број налаза из римске епохе, међу њима новци Цезара /49-44.г.п.н.е./, Августа /27.п.н.е.-14.н.е./, Агрипе /39-27. п.н.е./, Клаудија /41-54.п.н.е./, Хадријана /117-138/ и др.⁹³

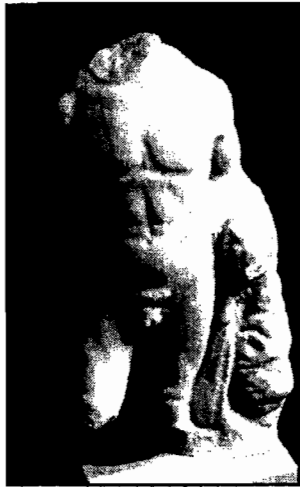

Сл. 17. - Темељи Херкуловог храма, Латинска црква

⁹¹ Ископавања у организацији Народног музеја Топлице, материјал и документација у Музеју Топлице и Заводу за заштиту споменика у Нишу

⁹² Ископавања на локалитету латинска црква започео је Завод за заштиту споменика културе из Ниша 1970.г. настављена су 1973-1975. заједно са Археолошким институтом из Београда, под руководством Р. Љубинковића. Резултати истраживања нису публиковани, а материјал се највећим делом налази у народном музеју Топлице у Прокупљу, док је документација у Археолошком институту у Београду и Заводу у Нишу.

⁹³ Теренски дневници

Сл.18. - Мермерна
стабуета Херкула

ово део плоче са прочеља храма посвећеног Херкулу који је у овим крајевима поштован као исцелитељ и заштитник путника и путева.⁹⁵ Храм је био богато декорисан о чему, поред пронађених делова статуета, говоре и комади фресака са зидова нађени током ископавања⁹⁶.

Римске опеке су налажене и у фасади латинске цркве. У подножју Хисара налажене су опеке с натписом leg... и посуде од керамике и бронзе.⁹⁷

Налази дачких шоља, новац Клаудија /41-54/ и Домицијана/72-96/ у најнижим зонама ископавања говоре да је на падинама Хисара већ у I веку постојало насеље Римљана⁹⁸, свакако веће и значајније, будући да су његови житељи могли себи да саграде богато украшен храм посвећен богу кога су поштовали и од кога су очекивали заштиту.

Од профане архитектуре античког Намтеит-а, кућа за становање, готово ништа није сачувано. У источном делу града се, приликом копања темеља, често се наилазило на зидове од цигала, једном је чак нађено 5 римских новчића од бронзе са натписом

Римски храм је, заправо, био templum in antis⁹⁴ посвећен Херкулу. Западно од храма је нађена статуета Херкула висине 19 цм, од квалитетног белог мермера. Представљен је бог у младићком добу, пун снаге, лепо развијен, наг и огрнут само преко леве подлактице лављом кожом (статуети недостаје глава, десна рука и обе ноге до колена). У близини је пронађена још једна мермерна статуета, заправо торзо младића и бронзана здела, патинирана, са траговима позлате. Пронађен је и део плоче с натписом HER и у другом реду VS

тако да је читав натпис гласио HERCULVS, а вероватно је

Сл.19. - Део војивне
плоче с натписом

⁹⁴ П. Петровић, *Латинска црква*, Прокупље 1984, стр. 5

⁹⁵ П. Петровић, *Ниш*, стр. 142

⁹⁶ Теренски дневник

⁹⁷ М. Ст. Ризнић, *Са њуша по Тојлици*, Старинар II, Београд 1885

⁹⁸ П. Петровић, *Археологија Тојличког краја*, Прокупље 1995

SECUR.REPUBL.⁹⁹, затим бронзани новци Германика /-19.не/ и Александра Севера /222-235/.¹⁰⁰

Код тзв. Слане чесме постојали су још 1933.г. видљиви остаци римског купатила, остаци зидова и водоводних цеви којима је купатило било снабдевано водом и којима је вода циркулисала. Био је очуван и читав један зид и једна "кабина на сводове". Михаило Марковић, који пише о овом објекту, чак сматра да је вода Слане чесме могла бити коришћена у купатилу.¹⁰¹

Један жртвеник, откривен крајем прошлога века рушењем старе куће, веома је значајан за расветљавање историје античког града. То је заправо профилисана ара од белог мермера димензија 0,80 x 0,21 x 0,21 м, са урезаним орнаментом у горњем делу, која је секундарно употребљена приликом градње темеља куће.¹⁰² Према допису учитеља Јевте Милошевића, Никола Вулић је објавио текст који гласи:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
ceterisque
dis deabusque
omnib(us) M.Aur(elius) Marcian(us)
(.) co(n)s(ularis) leg(ionis)
I Se//verianae Alexandrianae// p(iae) v(indicis)
Maximo et
Urbano c/o(n)s(ulibus)/ /234¹⁰³

Овај споменик је подигао Марко Аурелије, конзуларни бенефицијар легије I Adiutrix¹⁰⁴ Како је ова легија била стална војна посада провинције Паноније, а из епиграфских натписа је познато да је давала бенефицијаре провинцији Далмацији, а како је, опет, провинција Мезија имала своју војну посаду те јој помоћ у војсци није била потребна, било је чак претпоставки да је античко Прокупље припадало провинцији Далмацији.¹⁰⁵ Уз констатацију да

⁹⁹ Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, стр. 68

¹⁰⁰ М. Марковић, *Тојлиша у прошлости*, Ниш 1930, стр. 18

¹⁰¹ М. Марковић, *нав. дело*, стр. 18,19

¹⁰² Никола Вулић, *Споменик XXXVIII*; о условима налаза пише и Тихомир Ђорђевић, *Поред Тојлише*, Братство VIII, Београд 1896,101; нешто касније, вероватно пошто је и сам видео споменик, Вулић је објавио калк и допуњен текст, Ledek - Premerstein - Vulic - Antike Denkmaler in Serbien, JHR IV,bbI.74, str. 141, 142

¹⁰³ P. Petrovic, IMS IV, Beograd 1979, str. 117

¹⁰⁴ Бенефицијарима су називани подофицири који спадају у principes а били су ослобођени рововских радова и стражарске службе. Конзуларни бенефицијари су били обично заповедници места, нека врста начелника жандармерије, обично на важнијим тачкама пута где су постојале царинске станице.

¹⁰⁵ Никола Вулић, *Западна граница Горње Мезије*, Глас СКА, Београд 1934, стр. 58

о античком периоду Топлице не знамо довољно, можемо претпоставити да је Марко Аурелије, враћајући се са неког похода, пролазећи кроз Прокупље оставио споменик, или пак, што је мишљење неких истраживача¹⁰⁶ да је легија I Italica Severiana Alexandriana могла имати свој деташман овде, и да је човек који је поставио жртвеник неко време био службеник на овој значајној раскрсници.

Занимљива остава која је садржала фрагментовану крстасту фибулу, позлаћени прстен и бронзани антропоморфни суд, откривена је случајно и дуго је представљала репрезентативни налаз у поставци Народног музеја Топлице.¹⁰⁷ Најзанимљивији предмет оставе је свакако, антропоморфни суд у облику главе Азијата¹⁰⁸, шупље рађен од бронзе, са шарниром за поклопац на глави, какви су рађени у александријским тореутичким радионицама у I и II веку н.е., и који су углавном имали очи инкрустиране сребром, а најчешће су служили за чување миришљавог уља¹⁰⁹. Посуда из Прокупља је, засад, једина таква нађена у Србији, представља лик мушкарца благо карикиран, са мало деформисаном левом страном лица, висока 12 цм. Овакве посуде су очигледно дуго чуване и наслеђиване јер је наша посуда похрањена у земљу заједно са луксузно рађеном позлаћеном крстастом фибулом какве су израђиване у IV веку.¹¹⁰

О величини римскога насеља у Прокупљу говори већи број гробница широко расутих у подножју Хисара, читавом источном падином¹¹¹. Две зидане гробнице откривене су испред данашње Латинске цркве, озидане су опеком, засведене, од којих је једна била поплочана четвртастим опекама. У њој је нађен бакарни новац Јовијана /363-364/, а у другој фрагменти керамичких судова, неколико комадића стакла и комадићи обојеног малтера, те се рачуна да је гробница била осликана¹¹². Обе гробнице су биле отворене и опљачкане, вероватно још у античком периоду.

¹⁰⁶ П. Петровић, *Археологија Топличког краја*

¹⁰⁷ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 105, сл.44

¹⁰⁸ М. Вујовић, *Антропоморфне бронзане посуде на њлу Србије*, ЗНМ Београд XV-1, Београд 1994, стр. 87,88

¹⁰⁹ Поједине посуде овога типа налажене су заједно са стругачима за зној и масноћу. Како су понекад налажене и у гробовима, могле су служити и за пепео покојника или као кадионице. D. Pinterović, *O rimskoj bronzi s terena Osjeka i okoline*, OZ VIII, str. 95

¹¹⁰ А. Јовановић, *нав. дело*, поглавље о фибулама

¹¹¹ Приликом обиласка терена у првим годинама после II светског рата, Радивоје Љубинковић, касније руководилац истраживачких радова на лок. Латинска црква, је на простору источне падине Хисара видео више зиданих гробница, усмени податак преузет од Р.Љубинковића

¹¹² Теренска документација

У тзв. Гишином каменолому, 500 м источно од градске цркве, нађена су три гроба озидана опеком, поплочана и са кровом на две воде. И ови гробови су давно отворени, те у њима није било никаквих налаза.¹¹³

У Улици Марка Краљевића, на плацу Чеде Димитријевића, нађена су два гроба озидана опеком и покривена опекама већег формата. У једном је нађена керамичка посуда коју су радници разбили, а у другом огрлица од стаклених перли и златних чаурица. Перле, којих је било шест, су направљене од стаклене пасте у облику додекаедра, а две чаурице су од танког златног лима у облику амфоре.¹¹⁴

Готово сви гробови откривени у Прокупљу припадају IV веку¹¹⁵, што сведочи да је у то време римско насеље било знатно, оних ранијих вероватно има, али на њих још нисмо наишли, или су већ уништени изградњом кућа на простору где се могла налазити некропола.

Судећи по досад познатим налазима са територије града Прокупља, ситуација би била следећа: На Хисару, који је својим положајем погодан за одбрану, који се налази на месту одакле је могуће добро осматрање узводно и низводно Топлицом, а опет је са три стране заштићен стрмим косама и реком, вероватно се налазило мање утврђење одн.римски логор сазидан као станица на значајном путу. Поред логора се развијала цанаба, цивилно насеље које задовољава све потребе војног логора. Подножје је захватала некропола, а град Намтеум одн. насеље се могло простирати на месту данашњег града.¹¹⁶

О времену настанка града и кастела још нема сигурних података, мада почетке урбанизације треба везивати за изградњу пута Naissus-Lissus, када су, ради заштите саобраћаја, као и ради учвршћивања власти на освојеним подручјима, на местима погодним за одбрану, као и на значајним раскрсницама ницале станице.

¹¹³ Подаци добијени 1977. г. од тадашњег директора Народног музеја Топлице, Драгољуба Поповића

¹¹⁴ Овакви налази датују се у IV век, *INTERCISSA II*, Budapest 1957, 443 taf. XXXI, str. 5; И. Микулчић, *Доиноримскије гробови оиј Скуји*, ГЗФФ, књ. 26, Скопје 1974, стр. 120, 135, овакве перле везује за пограничне провинције као обележје варваризованог укуса становништва.

¹¹⁵ Паралеле са сличним гробовима из нишких гробница, Lj. Zotović, *Limes*, Beograd 1975

¹¹⁶ М. Mirković, *Gradovi*, Beograd 1967, str. 43, сматра да су код римских градова на нашем тлу обично канабе и сам град били раздвојени некрополама

Римска насеља дуж главног пута

Идући од Ниша, после станице у близини Житорађе, прво познато нам место из доба Римљана је село Бериље.

Још је далеке 1964.г. забележено да се на десној обали Топлице, гледано низводно, налази узвишење, на коме су видљиви остаци грађевине. Сељаци из околине однели су са овог места доста опеке, а наилазили су на кости, лобање, а још увек је на месту већи, обрађен камени блок дебљине тридесетак цм, величине 1м x 0,70м x 0,30 м за који се веровало да покрива закопано благо.¹¹⁷ У близини су мештани неком приликом, тражећи благо, откопали просторију зидану каменом и танким опекама, а приликом градње пута Прокупље - Ниш, паралелно с путем, откривен је део грађевине с хипокаустом¹¹⁸.

Сл.20. - Темељи римске виле у Бериљу

Истраживања на овом месту, крај бериљске воденице, показала су да се ради о римском објекту¹¹⁹, заправо о већој палати с термама, солидно грађеној од тесаног камена и опеке, малтерисаних, и чини се, бојених зидова, са водоводом и грејањем топлим ваздухом подова и зидова.

¹¹⁷ Воденичар Пауновић Миљивоје, један од власника овога простора и воденице поред, говори о налазима и о томе да је узвишење на коме су остаци грађевине било знатно више, али, да је временом, доста грађевинског материјала однето.

¹¹⁸ Документација Народног музеја Топлице

¹¹⁹ Радови су обављени 1990. године у организацији Народног музеја Топлице под руководством Ј.Кузмановић - Цветковић, отворена је сонда 4 x 3 м која је дала значајне резултате.

Како се римске опеке налазе на широком простору, чини се да је насеље било веће, готово до подножја брда. Подно брда је нађена и остава бронзаног новца, углавном Константиновог¹²⁰.

Сви ови налази упућују да је у периоду стабилизоване римске власти у Топлици овде саграђена *villa rustica*, одн. да је то било имање или пољска кућа некога ко је господарио овом изузетно плодном котлином, где је свакако било услова за бављење пољопривредом, а и сточарством, будући да изнад села почиње побрђе са шумама. Одавде су контролисани радови и убиран приход, одавде је војна посада логора могла бити снабдевана пољопривредним производима, као и градско становништво.

Идући од Прокупља уз Топлицу, следеће насеље из времена о коме говоримо је Меровац, где постоје остаци купатила са три конхе зиданог опекама, и над чијим је једним делом подигнута црква Јована Крститеља 1939.г¹²¹. Како овде није било истраживачких радова, једино можемо претпоставити да су терме биле саставни део комплекса грађевина за становање римских грађана као и њихове бројне послуге.

У близини је случајно откривена гробница озидана опеком, покривена равним кровом од опека, у којој је откривен скелет без прилога.¹²²

Даље уз Топлицу, у концелским виноградима нађен је новчић с натписом *L.SCIP.ASIAG*.¹²³ денар са нарецканом ивицом *Lucius-a Scipiona Asiagena*. На аверсу је овенчана Сатурнова глава окренута улево, а на реверсу Јупитер с муњом и жезлом, а испод је натпис.

На граници атара села Концел, у правцу села Мађере, налажене су римске опеке и новци¹²⁴, што опет указује на трагове насеља, или бар какве грађевине.

У селу Мађере, код данашњег гробља, нађено је нешто римског новца и бронзани суд у облику клепетуше¹²⁵. У Белољину је пронађена бронзана лампа, квалитетно израђена у I веку н.е.¹²⁶

¹²⁰ Остава је откупљена од налазача 1995, још није публикована, садржи око 200 новчића

¹²¹ Документација са рекогносцирања 1982. Народног музеја Топлице и Завода за заштиту споменика из Ниша, у то време могла се видети просторија са апсидом а уз ову две правоугаоне, зидане наизменично каменом и опеком

¹²² Гробница је била на имању Јована Илића, откривена 1967. г. а опеком је поплочано двориште. Подаци из документације Музеја Топлице.

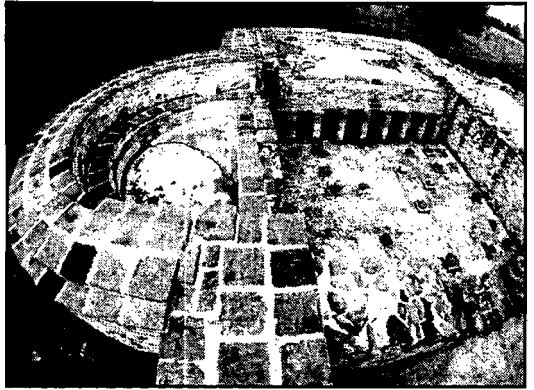
¹²³ Т. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 45; T.Djordjevic, *Aus Sudserbien*, JHR IV, str. 166

¹²⁴ Д. и М. Гарашанин, *Налази*, Београд 1951, стр. 152

¹²⁵ Д. и М. Гарашанин, *нав. дело*, стр. 152, нешто од овог материјала налази се у Народном музеју у Нишу.

¹²⁶ Лампа се налази у Народном музеју у Нишу, инв.бр.976/Р; Слободан Дрча, *Naissus-Sirmium*, Ниш 1983, стр. 19

Приликом градње пута од Ниша према Куршумлији, градитељи су у селу Бацу открили римске терме, а како је пут ишао право кроз објекат, направљен је мост испод кога су сачуване читаве терме, конзервиране и заштићене.¹²⁷ Откривени објекат има димензије 24 x 13,30 м, по дужини је подељен на јужну половину са

Сл.21. - Римске терме у Бацу

базенима са топлом водом - калдаријумима, а северни део терми представља простор гардеробе и припреме за улазак у базене. Топли део терми је имао хипокауст, систем за грејање топлим ваздухом, са ложиштем на западној страни. Једна од просторија, полукружна, имала је крај базена банак за седење дуж зида, а знатан слој кречних наслага у неким просторијама указује на дуго коришћено купатило.¹²⁸

Начин градње, мало покретног материјала и новци Аурелијана - Марка Аурелија Антонина Каракале /211-217/ са зракастом круном уместо лаворовог венца на глави цара, одређују III век као време изградње објекта¹²⁹. У непосредној близини су откривени остаци извора и трагови цеви за довођење воде за потребе терми. Зидови од објекта настављају у брдо, што указује да је било још грађевина, свакако и оних за становање.¹³⁰

Остаци два римска купатила откривени су у Вичи, крај извора минералне воде Милан Топлица¹³¹, а накнадно је откривена и каптажа минералне воде из доба Римљана¹³².

На брду Дувари, на десној обали Топлице, изнад изворишта минералне воде, још је Каниц открио остатке утврђења зиданог

¹²⁷ Истраживачке радове започео Републички завод за заштиту споменика под руководством Часлава Јордовића, завршне истраживачке и конзерваторске радове обавио Завод за заштиту споменика из Ниша, под руководством, Душана Максимовића

¹²⁸ Ч. Јордовић, *Римске терме у Бацу*, Прокупље, 1995.г.

¹²⁹ Усмени податак добијен од Д. Максимовића

¹³⁰ Ч. Јордовић, *нав. дело*

¹³¹ На налазишту евидентираном 1909.г. откривена су два римска купатила, М. Марковић, *нав. дело*, стр. 19

¹³² Археолошка истраживања под руководством Љ. Крстића, у организацији Народног музеја из Београда 1975. и 1976. г. потврдила су постојање каптаже минералне воде, усмени податак од руководиоца радова

опеком, које сматра римским¹³³. На терену још постоје остаци зидова од опеке и кречног малтера који су могли припадати каквом античком утврђењу, саграђеном на брду које доминира котлином и читавим средњим током Топлице.

Бројна налазишта нанизана дуж пута уз Топлицу, указују на значај комуникације, као и на интензивно настањивање уз сам пут, чија је траса свакако ишла вековним правцем која се са мањим корекцијама одвајкада користи. То што је више налаза из III и IV века кад је саграђен, или најбогатије живео највећи број саграђених објеката уз пут, говори да је то било време стабилне и чврсто успостављене власти. Криза Царства током III века, и напади варвара, нису се нарочито одразили на живот у Топлици. Податак да су Јазиги и друга варварска племена средином III века стигли све до обронака Јастрепца¹³⁴, не може се проверавати овде где је живот у то време неометано текао. Становништво се у плодној долини углавном бавило пољопривредом, рад је надгледан са имања великаша или закупаца који су живели у луксузно грађеним вилама.

¹³³ F. Kanitz, *Römische studien...*, str. 122; Ф. Каниц, *Србија II*, стр. 306

¹³⁴ М. Мирковић, *нав. дело*, стр. 90

Римски пут HAMMEUM -SCUPI

На Појтингерој табли је забележен крак пута који се од Намтеум-а одваја и води у Scupi. Како на овом путу није забележена ни једна станица, а како је област Топлице приличном броју истраживача-теоретичара остала непозната, и како им се овај крај чинио недовољно важним, готово периферним током периода римске доминације, аутори су се углавном трудили да ову трасу прогласе погрешно убележеном и да раскрсницу Намтеум вежу за неко друго место, по њиховом месту значајније¹³⁵. Један од ретких истраживача који се залагао да се без јачих доказа ова траса не измешта, био је Емил Чершков, добар познавалац римскога доба на Косову и Метохији, као и крајева у најближој околини.¹³⁶ Заправо је реституција Табуле било мало, јер је она рађена врло прецизно.¹³⁷ Уз то, према југу је могло бити више путних праваца. Онај који се одвајао од Намтеум-а, ишао је кроз данашња села Ђуковац и Белу воду, од Доње Топонице је уз Бејашничку реку настављао на југ, идући готово равном трасом. Десно од пута, у селу Смрдан, постоје остаци знатног римског налазишта, на њивама се изоравају римске опеке, а на широкој површини има материјала I до VI века, што указује да је ту постојало насеље које је дуго живело.¹³⁸

У близини села Топонице постоје знатна шљакишта која сугеришу топљење руде у близини, но за сада још увек не знамо ни тачно време ни место експлоатације.

Лево од пута, на који километар јужније, леже остаци утврђеног насеља у Миљковици.¹³⁹ Утврђење је евидентирано тек после знатних оштећења изазваних недозвољеним радовима¹⁴⁰.

¹³⁵ Han, A. Moči, K. Miler; M. Мирковић, *Пути Naissus-Scupi*, ЖА 10. Скопје 1960, стр. 253, 254

¹³⁶ E. Čerškov, *Put Naissus-Scupi*, ГМКМ VI, Приштина 1961, стр. 124, 125

¹³⁷ П. Петровић, *Археологија Тојличког краја*, нав. саопштење,

¹³⁸ В. Трбуховић чак има претпоставку да се на локалитету Куле у селу Смрдан налазио римски Намтеум, В. и Л. Трбуховић, *нав. дело*, стр. 41

¹³⁹ Документација Народног музеја Топлице у Прокупљу

¹⁴⁰ Заправо је просецан пут кад је булдожером уништен део локалитета

Нешто алата откривено том приликом налази се у Музеју Топлице, а чини се да су то алатке којима су се служили приликом прераде или обраде метала, вероватно домаћи мајстори¹⁴¹.

Идући даље, пут пролази кроз Пестиш, где постоје остаци утврђења које Каниц сматра римским кастелом¹⁴². У близини Пестиша има старих рудокопа и окана, прилично запуштених и урушених, али је могуће да је постојала веза између експлоатације руде и градње утврђења.

Следеће значајно насеље на овом путу је Ргајски град¹⁴³, за који се веровало да је средњевековно утврђење. Но, већ прва истраживања на овом локалитету показала су да је град знатно старији, иако још увек нема довољно елемената за прецизније датовање.¹⁴⁴ Оно што је први путоказ да је реч о античком утврђењу, јесте основа града, утврђена рашчишћавањем растиња око бедема, и која је готово идентична основи града у Глашинцу¹⁴⁵, одн. станици Ad Herculem на путу од Ниша према Љешу.

Сл. 22. - Бедеми ргајског града

Ргајски град је саграђен на заравњеном платоу званом Градина, на висини 657м. Северни бедем, најслабије очуван, потпуно је раван, дугачак стотинак метара, читаво утврђење има облик половине осмоугла, зидано каменом са изузетно равним лицем зида и јасним угловима бедема, са дуплим бедемом са бочних и са чеоне стране. Размак између два бедема износи десетак метара, зидање је потпуно истоветно и истовремено, једнака је и дебљина бедема /износи 1,40 м/. Античке опеке су нађене секун-

¹⁴¹ Сличне овима откривене су на познатом римском налазишту на Краку лу Јордану, Bartel, B., Kondić, V., Werner, M., Journal, 1979.

¹⁴² F. Kanic, Romische studien, str. 122

¹⁴³ А. Дероко, *Средњевековни градови*, Београд 1950. г.

¹⁴⁴ Изградњом пута, одн. пробијањем савременог пута чија се траса готово поклапа са трасом античког пута, читав овај потез је постао приступачнији и истраживања су знатно олакшана.

¹⁴⁵ А. Оршић - Славетић, *Белешке с путовања*, Старинар X/XI, Београд 1936. стр. 172

дарно употребљене за попличавање мале хришћанске цркве откривене у подножју брда¹⁴⁶.

Преко планинског превоја пут наставља према Пустој реци где постоји знатно римско утврђење с браном, у Злати. О овом утврђењу пише још Каниц¹⁴⁷, сматрајући га римским. На терену је запазио остатке већег каструма који се протезао од северозапада према југоистоку, грађеног опекама, са моћном браном, одн. зидом који се спушта према Златној реци, који је "над коритом реке распукнут" и наставља даље. Претпоставка да је то брана, мост или пак аквадукт, остаће и даље отворена, до дефинитивних судова који ће бити донети након истраживања локалитета у Злати.

Сл.23. - Брана у Злати

Оваква траса пута од Намтеум-а за Scupi намеће се управо ситуацијом на терену, бројним остацима и траговима живљења у римско доба уз пут, остацима старог пута брдима и венцима, кроз ргајске ливаде. Чини се да је ргајски град саграђен истовремено с глашничким. Ово је пут који је једноставан за одржавање и осматрање, представља најкраћу везу између Топлице и Пусте реке и даље према југу, зими га не завејавају сметови, бујице не руше мостове. Практични Римљани су за свој пут вероватно изабрали већ постојећу комуникацију, која је, свакако, дуго коришћена. Зашто станице на путу нису забележене и колико их је било, вероватно ће остати непознато. Једна станица, Ргајски град, је евидентирана и залажући се за овај правац пута рачунамо да је раскрсница у Прокупљу имала много већи значај него што се неко време сматрало, и него што и данас има, као и да је путник који је ишао на југ имао на располагању више путних праваца, а њему је остављено на вољу који ће изабрати¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Године 1995. започета су истраживања Ргајског града. Заправо је откривена мала, православна, хришћанска црква у подножју брда испод које је на локалитету Блато откривен траг грађевине који наводи на претпоставку да је блато, одн. вода са овог места коришћена за лечење, некад у прошлости. На самом граду је заправо рађено тек колико да се утврди облик и величина утврђења.

¹⁴⁷ F. Kanitz, *nav. delo*, str. 110-120; Ф. Каниц, *нав. дело*, стр. 326

¹⁴⁸ П. Петровић, *Археолођија Тојличког краја*, поменуто саопштење

Римска насеља у подножју Јастрепца

Остаци великог римског насеља захватају атар села Крњиград, простор између Велике Плане на истоку и Бреснице на западу. Како ни овде није било никаквих истраживања, тешко је говорити прецизније. Насеље се простирало на неколико хектара¹⁴⁹. На том простору су налажене римске опеке, новац, накит (најчешће прстење), жрвњеви, уломци керамичких судова, а мало је од тог материјала доспело у Музеј у Прокупљу.

У близини Доње Бреснице и данас су видљиви остаци мањих конструкција за флотацију руде¹⁵⁰. На бресничкој реци је доскора испирано самородно злато. Знајући за богатство планине Јастребац рудом, сасвим је извесно да је богатство било знатније у време римске доминације, и могућа је претпоставка да је насеље у близини Крњиграда управо и саграђено ради контролисања експлоатације руде.

На јужним падинама Јастрепца, крај села Клисурсица, уз данашње сеоско гробље, откривен је део античког објекта зидан каменом и опеком, који су мештани, будући да су открили просторију са апсидом, прекрстили у црквиште св. Марије. Како је већи део објекта под земљом, можемо само да претпоставимо да је откривена грађевина постојала у оквиру комплекса пољске виле¹⁵¹.

У близини, у селу Џугољ, откривена је мермерна икона бога Митре¹⁵². Рађена је у жућкастом мермеру лошијег квалитета, на плочи ширине 28,5 цм, висине 28 цм, са горњом ивицом у облику забата. Сцена тауроктоније, главна и једина представљена на плочи, одиграва се у правоугаоном простору едикуле. Бог је пред-

¹⁴⁹ И овде се препричава легенда о густо саграђеним кућама, да је мачка с крова на кров могла да дође од Крњиграда до мале Плане, честа у Топлици

¹⁵⁰ Податак од доброг познаваоца терена, Мирољуба Милутиновића, који говори о многим зидовима који се назиру на површинама њива, који се изоравају или који се назиру по биљкама које на тим местима слабије успевају.

¹⁵¹ Локалитет евидентиран 1982. г. рекогносцирањем Завода за заштиту споменика из Ниша и Народног музеја Топлице из Прокупља

¹⁵² Рељеф је открио Славољуб Ђорђевић из Џугоља и поклонио Народног музеју Топлице у Прокупљу, на чему смо му истински захвални

стављен млад, у напону снаге, у моменту кад убија бика, са дадо-форима са леве и десне стране. Плоча представља рад локалног мајстора, за израду је коришћен локални камен вађен у Бериљу, и вероватно је служила становницима из оближње виле у Клисурсици, међу којима је било и поштовалаца овог источњачког бога¹⁵³.

Сл.24. - Миџрина икона из Цигоља

¹⁵³ J. Кузмановић - Цветковић, *Миџрина икона*, НЗ 19, Ниш 1995, стр. 164-169

Живот становника Топлице у римском периоду

Долазак римских легија у Мезију, посредно је утицао на настањак многих насеља уз војне логоре које су градили сами легионари. Пuteви који су саграђени у то време су, исто тако, допринели укључивању ових области у привредни живот Царства. Снабдевање војске различитим производима био је у почетку, сигурнији посао него трговина с локалним становништвом, бар у првим вековима римске доминације на нашим просторима. Уз ова насељавања крајем I века, од времена кад се у римске легија регрутује и домородачко становништво, све је већи број ислужених војника који се трајно настањују у тим насељима, по одслужењу војног рока који је често трајао пуних 25 година.

Урбанизација простора унутар провинције Мезије, планинских и дивљих, какав је био и простор Топлице, ишла је споро. Отуда су налази покретног материјала, као и градитељске активности из I и II века н.е. спорадични. Процват градитељске активности у III веку мора да је у вези са владавином неколицине илирских царева који су били на челу римскога царства током друге половине III века. Иако је то било време жестоке кризе у Царству, у овим крајевима се то није нарочито осетило. Значајна градитељска активност у време Константина /306-327/ пореклом из Ниша, морала је да се осети и у Топлици. Уосталом, његов новац је најчешће налажен на античким налазиштима овог краја.

Највећи број насеља, како на траси главног пута, тако и на споредним путевима, никао је по учвршћивању римске власти у Топлици и после коначних поковања свих слојева домородачког становништва које се дуго опирало романизацији, у III и IV веку. У том раздобљу ниче највећи број вила везаних за већа пољопривредна имања, каква су била, рецимо, она низводно од Прокупља, уз вилу у Бериљу, или каква је била плочничка котлина, у којој је доминирала вила у Бацу. Ово је време великих имања, кад је ситан посед готово уништен, и време кад на имањима свакако ради већи број домаћег, сиромашног становништва.

Налази новца из III и IV века уз комплексе вила, говоре да су оне вероватно дотле функционисале, а да је становништво, бар оно

уз долину реке као главну делатност имало пољопривреду.

На имањима римских грађана организованих као виле, употребљавано је оруђе нешто савременије од домородачког¹⁵⁴. Коришћен је у извесној мери и рад робова. Но, у целини гледано, пољопривреда је остала неразвијена у односу на римску¹⁵⁵.

Сточарство је било занимање знатног броја становника, јер је било изузетних природних услова за ту делатност. Производили су млеко, надалеко познати дардански сир - *caseus dardanicus*¹⁵⁶, месо, вуну и коже од којих се правила одећа. Становништво је, свакако, морало да снабдева војску сточарским производима за свакодневну употребу.

Учвршћујући своју власт, Римљани су врло рано открили богатство металима у планинама које окружују топличку котлину. Традиција рударења овде вероватно није прекидана, праисторијска металогенетска провинција морала је бити значајна и у античком периоду, поготово што су разлози за освајање ових простора били делом и рудна богатства.

Рудници на тлу данашње Србије имали су велики економски значај за римску државу и експлоатација руде је започета вероватно већ задњих деценија I века н.е. Један од два рудничка дистрикта био је дардански - METALLI DARDANICI, и обухватао је и подручје Топлице, до Копаоника.

Трагови рударења, углавном гомиле одбачене шљаке, су многобројни како на падинама Јастрепца, тако и у околини Житног Потока; Гласовик је напуштен рудник гвожђа где рудари који су доскора радили тврде да има римских платформи за вађење руде; затим има трагова и у околини Пестиша, Миљковице и читавог потеза уз Бејашничку реку. Како су касније експлоатације уништавале старије трагове, само ће детаљнијим радовима моћи да се утврди право стање. Иначе је познато да је у Дарданији експлоатисано углавном сребро, сребро са оловом и златоносно сребро, али и руде гвожђа, бакра па чак и живе¹⁵⁷, а нешто од тих метала свакако потиче из Топлице.

Занатство се у овим крајевима споро развијало, поготово што је током првих векова владавине Римљана богатије домородачко становништво, као и војска и римско цивилно становништво углавном снабдевано занатским производима из западних радиони-

¹⁵⁴ Двозубе мотике налажене су у Миљковици и Злати, збирка Народног музеја Топлице, И. Поповић, *Оруђе*, Београд 1988, стр. 44,45

¹⁵⁵ М. Мирковић, *нав. дело*, стр. 86

¹⁵⁶ Е. Čerškov, *Rimljani*, *nav. delo*, 55; Д. Срејовић, *нав. дело*, стр. 86

¹⁵⁷ И. Поповић, *Сребро*, Београд 1995, стр. 13

ца. Међутим, све већа потражња у овим областима, као и све већи значај средњобалканског простора, учинили су да се занатство и овде развије, тим пре што је овде било традиција у изради накита. Тако је у Нишу неко време радила радионица за израду посуђа од племенитих метала¹⁵⁸.

Врло рано је почело да се појављује керамичко посуђе са жиговима домаћих радионица, као и жижци, одн. лампе за осветљење.

Каменорезачки занат се развијао захваљујући све већем броју надгробних споменика и римској традицији. Но Топлица, иако богата каменом, није баш најрепрезентативније подручје за илустрацију тог заната. Изузев неколико споменика из Куршумлијске бање, једини очувани клесарски производ од домаћег камена из ближе околине Прокупља, је Митрина икона из Цигоља, рад локалног мајстора.

Повећана градитељска активност у II и III веку у Царству, условила је процват цигларских радионица, а како је терен уз Топлицу богат сировином за ову производњу¹⁵⁹, не треба сумњати да се опека за зидање у Топлици и производила овде.

На дарданској територији је затечена традиција израде накита, која је у римском периоду достигла свој пуни процват, наслањајући се на традицију хеленизма и утицаје запада и истока. Неком од мајстора могла је припадати богата остава сребрног и златног накита, случајно откривеног у Новој Божурни¹⁶⁰. Остава је садржала наушнице рађене по хеленистичким узорима, привеске у облику пчеле од златног лима, неколико пари фибула са сребрним ланцима, квалитетно рађену патеру од сребра и доста оштећених апликација и комада сребрног накита. Материјал је хронолошки опредељен од праисторије до III века н.е.¹⁶¹ и рачуна се да је у земљу похрањен у III веку, вероватно пред непосредном ратном опасношћу.

О духовном животу становништва Топлице у римском периоду поготово нема података. Упоредо с продирањем разних утицаја

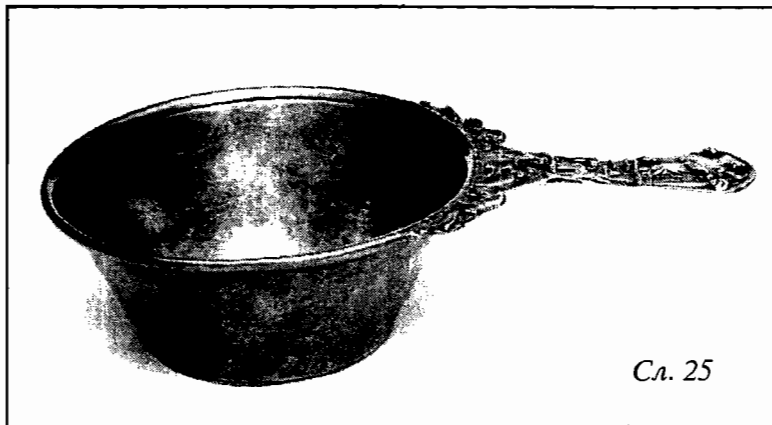
¹⁵⁸ Ј. Кондић, *Сребро*, Београд 1995, стр. 57

¹⁵⁹ Цигларску традицију одржавају циглане у Малој Плани и Белољину

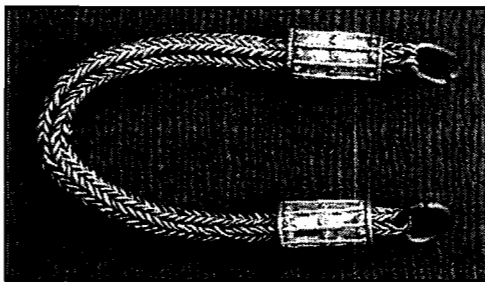
¹⁶⁰ Оставу је случајно открио Сретен Бечејски из Нове Божурне, садржала је златне предмете које је откупио Народни музеј из Ниша и 51 цео или делимично оштећен сребрни предмет и 28 фрагмената сребрног накита које је откупио Народни музеј Топлице из Прокупља.

¹⁶¹ Д. и М. Гарашанин, *Праисторијске културе*, Ниш 1971, стр. 56,57; А. Јовановић, *Накит*, Београд 1978, стр. 78-83

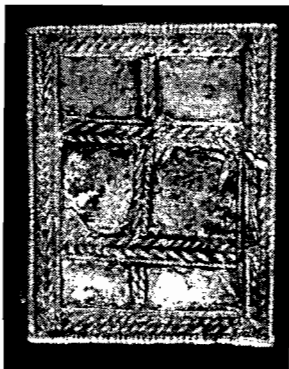
који су долазили с освајачима и војском, вероватно су се дуго задржала локална веровања, племенски обичаји и начин сахрањивања. Мешавина утицаја довела је до усвајања неких римских божанстава од стране локалног становништва, као и до стапања с локалним божанствима. Тако је Херкул поштован и као заштитник путева и путника, у Куршумлијској бањи се помиње Dea Dardania. О оријенталним култовима сведочи Митрина икона, но то су тек коцкице прилично непознатог мозаика.

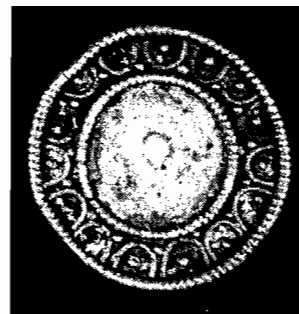
Сл. 25

Сл. 26

Сл. 27

Сл. 28

Осџава из Нове Божурне: Сл.25. - Пајџера; Сл.26. - Наруквица; Сл.27. - Айликација, Сл.28. - Айликација

ТОПЛИЦА У ГРАНИЦАМА ИСТОЧНОГ РИМСКОГ ЦАРСТВА - ВИЗАНТИЈЕ

Године 395.н.е. огромно Римско царство је подељено на Источно и Западно. Топлица остаје у провинцији Илирик, у оквирима Источног римског царства, касније Византије, и дуго ће бити под врховном влашћу и културним утицајима моћне царевине.

Распад Царства на два дела је био логична последица дуготрајне нестабилности на границама изазване нападима варвара са севера, који су још средином III века опустошили Србију и стигли чак до обронака Јастрепца¹⁶², и који су надаље били латентна опасност на дугој граници Царства, као и величине Царства којим је било све теже управљати са једног места. Подела која је најпре била само формална, заправо је била подела по саставу, подела по линији која је раздвајала запад са центром у Риму и исток са центром у Бизанту - Константинопољу. Западно царство се угасило неколико десетина година после распада /476.г./, а Источно је наставило да живи још читавих хиљаду година /до 1453.г./.

Разна варварска племена постала су свакодневна опасност на границама током IV века. Било ја покушаја да се нека од њих населе на северним границама, како би она били брана новим варварима. Такав покушај са Готима је пропао, па су они почетком V века, под вођством Алариха на походу према Италији, прошли преко Горње Мезије и Паноније где готово није било римске власти.¹⁶³ Хуни су средином V века дефинитивно уништили граничну одбрану на Дунаву, и у првом налету су стигли до Ниша, а у следећем, кад се нису зауставили до Грчке, и кад су за собом оставили само пустош, вероватно су опустошили и крајеве јужно од Ниша, укључујући и Топлицу. О пустоши коју су оставили за собом, пише историчар Приск, који је с посланством 448.не. путујући на Атилиин двор прошао кроз опустошени Наис¹⁶⁴. Потресан је његов опис разореног града у коме су остали једино болесници

¹⁶² М.Мирковић, *нав. дело*, стр. 90

¹⁶³ М.Мирковић, *нав. дело*, стр. 96

¹⁶⁴ М.Мирковић, *нав. дело*, стр. 97

који су се склонили у цркве, док су се на пољима распадала тела погинулих приликом освајања града које није имао ко да сахрани.

С хунским освајањем настаје подужи прекид у историји градова. Они који су касније били обновљени, имали су карактер утврђења, а углавном су служили одбрани граница¹⁶⁵.

Упоредо с економском и социјалном кризом, која је дуго потресала Римско царство, почело се ширити хришћанство које су најпре прихватили сиромашнији слојеви, и житељи пореклом из источних земаља, а страдање првих хришћанских мученика дешавало се у градовима¹⁶⁶ где су жестоко прогањани. Хришћанство је прогањано све до Константина, који је Миланским едиктом 313.год. прогласио хришћанство за званичну религију Царства. Хришћанство је брзо стекло присталице у масама учењем о једнакости људи и о блаженству на другом свету, а владајућој класи је одговарало учење о потреби покорвања слугу господарима и о власти која долази од Бога¹⁶⁷.

Пореклом из Ниша, Константин је много пажње посветио свом завичају, вероватно је нешто од знатне градитељске активности урађено и у Топлици.

Чим је постао господар Царства, Константин је основао нову престоницу, Константинопољ на Босфору, стратегијски важној тачки, одакле је имао непосредан преглед најугроженијих граница онога доба¹⁶⁸. Ово је значило и пресељење престонице као и зачетке Византијске државе.

Време стабилизације и прихватања нове религије проткано је многим учењима која су одударала од прихваћених, често је и сам цар морао да арбитрира. Поготово је било тешко ширење нове вере међу освојеним, одн. домаћим становништвом, које је већ имало своју, аутохтону и наметнуту римску религију, као и мноштво оријенталних култова које је војска донела са истока. Но, чини се да је почетком VI века централнобалканско подручје хришћанско.

Јустинијан /527-565/ је византијски цар који је остао упамћен као обновитељ војне и црквене организације источног царства. Реорганизацијом војске и обновљеним утврђењима је обезбедио мир Царству, победио је Готе и створио јединствену црквену организацију од Југоисточне Паноније до Македоније. Крај свог родног места је подигао град Јустинијана Прима, који је представљао

¹⁶⁵ М. Мирковић, *нав. дело*, стр. 99

¹⁶⁶ М. Мирковић, *нав. дело*, стр. 100

¹⁶⁷ P. Lisičar, *Grci i Rimljani*, Zagreb 1971, str. 495

¹⁶⁸ P. Lisičar, *нав. дело*, str. 495

црквено средиште и седиште префекта префектуре Илирик. Овој епископији били су подређени епископи свих средњобалканских провинција, и Дарданије међу њима¹⁶⁹.

У нашем крају, Јустинијан је запамћен као градитељ. Тридесетих година шестог века, започела је велика обнова и градња нових градова на Дунаву и у Дарданији. Од Царичиног Града - Јустинијане Приме, читав је низ утврђења и мањих осматрачница линијом која сече топличку котлину и наставља преко Јастрепца. Највећи број постојећих римских утврђења је обновљен, али је и доста новосаграђених.

Прво утврђење на које наилазимо линијом од Царичиног Града је Злата, претпостављено римско утврђење с браном, са богатим палатама украшеним подним и зидним мозаицима датованим у VI век¹⁷⁰. Чак и да је првобитно саграђен у римском периоду, будући на важном месту, кастел у Злати је, свакако, имао обнову у време Јустинијана, будући да се налази у близини Царичиног Града, као и на важној линији одбране.

У непосредној близини данашњег насеља Житни Поток, на неколико км. од Злате, је налазиште Дренград или Бреговинско кале, за које извесно знамо да је подигнуто у VI веку¹⁷¹. То је запра-

Сл.29. - *Базилика у Бреговини*

¹⁶⁹ М. Мирковић, *нав. дело*, стр. 106

¹⁷⁰ В. Поповић, *Рановизантијски мозаици у Злати*, ЗРНС XII-1, Београд 1986, стр. 217-220

¹⁷¹ Рановизантијско утврђење је истраживано 1957, 1958, 1960. и 1962.г. у организацији Археолошког института из Београда, под руководством Ђорђа Стричевића

во утврђење са два појаса бедема, ужим је био опасан највиши део града у оквиру кога је откривена тробродна базилика¹⁷², богато украшена архитектонском пластиком, а многобројни фрагменти мозаика говоре да су и зидови били украшени мозаицима. По селу је, иначе, много кућа направљено материјалом разнетим са овог локалитета, који је и даље изложен пропадању¹⁷³.

У Горњем Статовцу, на локалитету Миланов крш, постоје остаци мањег објекта, вероватно куле осматрачнице¹⁷⁴. Слични остаци евидентирани су у селу Богујевац, на локалитету Бандера¹⁷⁵.

Даље линијом, наилази се на Ргајски град о коме је већ говорено, а који је свакако представљао значајно утврђење у овом ланцу одбране. О животу у VI веку, говоре налази византијске керамике откривене приликом чишћења бедема града¹⁷⁶. Чини се да је и сам град имао систем осматрачница, мештани показују остатке пет осматрачница на истакнутим местима, које контролишу читаву околину¹⁷⁷.

Следећи у низу градова је Буколорам у близини Пестиша, који у близини има остатке две веће хришћанске базилике¹⁷⁸.

Утврђење у Миљковици је живело током рановизантијског периода, јер је на утврђењу налажена карактеристична сива керамика VI века, као и неколико примерака Јустинијанових новача¹⁷⁹. Сличан материјал је налажен и на оближњем Видовачком кршу, где је експлоатацијом камена уништена мања православна црква, из које је сачуван једино гвоздени крст¹⁸⁰.

На десној обали Топлице забележен је и рановизантијски локалитет у Бучинцу, на брду суседном Бучинском граду где су уз темеље грађевине откривени уломци посуда из VI века¹⁸¹.

¹⁷² Б. Стричевић, *Бређовина - Кале*, Старице НС/1960, Београд 1961; В. Кондић - В. Поповић, *Царичин Град*, Београд 1987, стр. 54

¹⁷³ Део материјала са ископавања смештен је у Народном музеју Топлице, оном делу смештеном у школи у Житном потоку губи се сваки траг, документација у Археолошком институту у Београду

¹⁷⁴ Евидентирала Ј. Кузмановић 1980. г. документација у Народном музеју Топлице у Прокупљу

¹⁷⁵ Реконструирање 1976. г. Завода за заштиту споменика из Ниша и Народног музеја Топлице у Прокупљу

¹⁷⁶ Истраживања 1995. г. у организацији Народног музеја Топлице, под руководством Ј. Кузмановић - Цветковић

¹⁷⁷ Занимљиву реконструкцију града даје Костадин Мрдаковић из Лештана, родом из Ргаја, коју је урадио по сећању на оно остатака које је гледао у детињству. Пре почетка, и током истраживања имали смо значајну помоћ од породице Вита Мрдаковића из Ргаја.

¹⁷⁸ Документација Народног музеја Топлице у Прокупљу

¹⁷⁹ Подаци из Народног музеја Топлице у Прокупљу

¹⁸⁰ Народни музеј Топлице

¹⁸¹ Остаци грађевине налазе се на имању Луке Спасића и захваљујући њему смо сазнали за налазиште.

На левој обали Топлице, на падинама Јастрепца, на локалитету Велико Кале, постоје остаци већег византијског утврђења¹⁸². Налази се на заравњеном платоу надморске висине 750 м, облика неправилног четвороугла (100 x 150 м). Унутар утврђења су

Сл.30. - Базилика у Бабојинцу

откривени остаци две базилике, једна је свакако епископска, са субселијумом (седиштима за високо свештенство у апсиди) и крстионицом уз олтарски простор. Откривени покретни материјал, као и начин зидања сакралних објеката опредељују читаво утврђење у VI век, време Јустинијанове градитељске активности.

Прокупље, град у средишту топличке котлине се не налази на линији набројаних утврђења, али је имао занчајну обнову у времену о коме говоримо. У литератури се спомиње византијско име града - Комплос¹⁸³, са објашњењем да је то кованица од две грчке речи комо-село и полис-град, па да отуда долази назив село-град, нешто између та два значења. Византијска обнова јасна је у подножју Хисара где је обнављана базилика, одн. где је делом на античким темељима саграђена ранохришћанска базилика монументалних размера. Чини се да је била живописана, судећи по

¹⁸² Утврђење евидентирано рекогносцирањем 1982.г. сондажни радови у организацији Народног музеја Топлице под руководством Ј. Кузмановић обављани 1984. и 1985.г. Ј. Кузмановић - Цветковић, *Рановизантијско утврђење у Бабојинцу*, Гласник САД 3, Београд 1986, стр. 213-218

¹⁸³ К. Jiriček, *Die Heerstrase*, str. 9; F. Kanitz, *Romische studien*, str. 138

мноштву комада фреско-малтера откривених у шуту, приликом ископавања базилике, црвене, зелене и плаве боје. Подови су били покривени плочама, а делом мозаиком¹⁸⁴.

У оквирима утврђења на Хисару засад није сигурно потврђена византијска обнова, мада се на више места налази на секундарно употребљену византијску опеку. Један од зидова откривених на помињаном простору између цистерне у подграђу и бедема горњег града, који је саграђен преко откривеног малтерног пода, ширине 0,80 м и солидно зидан каменом, могао би припадати неком рановизантијском грађевинском објекту¹⁸⁵.

Сва утврђења саграђена или обновљена у Јустинијаново доба, имала су, поред одбрамбене, свакако и улогу економског средишта подручја која су штитила. Недовољно проучена, још увек не пружају јасну слику живота у овом далеком времену, али је јасно да је градитељска активност била праћена и снажним развојем привреде, поготово искоришћавања природних богатстава која су била на дохват руке.

¹⁸⁴ П. Петровић, *Лайинска црква*, стр. 6

¹⁸⁵ Документација са археолошких истраживања, Народни музеј Топлице у Прокупљу

**РАЗДОБЉЕ СРЕДЊЕГ ВЕКА
ДО ТУРСКИХ ОСВАЈАЊА**

ДОСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА

Први словенски напад на Балкан забележио је Прокопије, византијски историчар, а десио се за владе Јустина I /518-527/¹⁸⁶. Напад Анта који су живели у "непосредном суседству Склавина", у степама северно од ушћа Дунава у Црно море, одбио је с успехом византијски војсковођа Герман¹⁸⁷.

У време Јустинијана /527-565/, напади Анта су све чешћи; они су већ запосели влашке степе и већ су током Јустинијанове владавине ангажовани као плаћеници у царској војсци против Гота у Италији.

Насељавањем леве обале Дунава, половином VI века, Склавини и Анти су били спремни да прелазе чешће преко реке и пљачкају подунавске провинције. Прокопије о томе пише са пуно срдбе, називајући балканске провинције "скитском пустињом" коју су опљачкали Склавини и Анти¹⁸⁸.

Словенски походи су трајали све дуже, како је време одмицало, пљачкајући по ромејском царству чак су остајали да презиме, показујући намеру да се населе на тим просторима.

Крај VI века је значајно дефинитивно присуство Словена на Балкану, подунавски лимес је био готово уништен и њима је био отворен пут према југу. Године 586. су стигли до Солуна. За владе византијског цара Ираклија, нека словенска, тачније, српска племена су стигла у залеђе Солуна, како говори Константин Порфирогенит. Ираклије им је, на њихов захтев, дао читаву област за насељавање, која је по њима добила име Сервија. Но, још увек несигурна на новим просторима, словенска племена су пожелела натраг у постојбину. Прешавши Дунав поново су се предомислили и затражили нову област за насељавање. Тад им је Ираклије понудио опустеле области између Саве и динарског масива¹⁸⁹. О њима Константин Порфирогенит VII /913-958/ пише да Срби који

¹⁸⁶ *ВИ I*, Београд 1955.

¹⁸⁷ Ј. Ковачевић, *Историја I*, стр. 110; К. *Историја Срба*, Београд 1978, стр. 46

¹⁸⁸ Ј. Ковачевић, *нав. дело*, стр. 111

¹⁸⁹ Ј. Ковачевић, *нав. дело*, стр. 124

су дошли на Балкан воде порекло од Срба што су живели далеко на северу и који су били некрштени, а звали су се Бели Срби¹⁹⁰.

У својим походима на Балкан, Словени су ратовали најчешће у савезу са Аварима, што указује на њихово завидно познавање ратне вештине. Заједнички су 626.г. опседали Цариград, када су Словени чинили војску на води на својим чамцима од издубљеног дрвета, монокселима, којима су доста успешно јуришали на зидине византијске престонице. Но, у сукобу са знатно јачом Византијом, претрпели су страховит пораз, и на копну и на мору. Поражени Авари су се повукли јер су на Балкану изгубили надмоћ, а како је Ираклије био заузет ратовањем на истоку, Словенима је Балкан био отворен за насељавање.

Словени су били на границама Византије у времену кад се на Балкану осећао недостатак становништва, нарочито у унутрашњости, а самим тим је велики проблем био и регрутовање нових војника, те се царска војска састојала углавном од непоузданих најамника, а што је државу много коштало. Зато је било згодно насељавање читавих подручја организованих у војно-административне јединице, теме, сељацима-војницима који су обрађивали земљу уз обавезу да врше војну службу. Било је и слободних сељака који су за парцелу обрадивог земљишта плаћали порез. Те колонизационе мере показују да је Византија схватила да су Словени темељ потпуне регенерације становништва Балкана¹⁹¹.

Словени су на Балкану почели да организују државице, тзв. Склавиније, заједнице једног или више племена под управом кнеза. Дуго је Византија водила борбу да те Склавиније доведе под своју врховну власт. Читав VII век је заправо протекао у нападима Византије и жилавом отпору Словена који су задржали самосвојност и поред византијске врховне власти.

У другој половини VII века на Балкан продиру Бугари, они насељавају простор Доњег Дунава, у непосредном суседству Словена. Спој Протобугара и словенских племена дао је народ који је формирао бугарску државу¹⁹². Оснивање те државе значило је нову борбу за превласт на Балкану између Словена и Бугара, а за Византију је ово представљало стално подручје нестабилности где је било тешко наметнути и одржавати врховну власт. До почетка IX века, Византија је успела да знатан део територија стави под своју врховну власт. Но, власт је обављана углавном у областима ближе

¹⁹⁰ Јиречек, *Историја Срба*, стр. 61, 62; Б.Ферјанчић, *Византија и јужни Словени*, Београд 1966, стр. 28

¹⁹¹ С. Ђирковић, *Историја I*, Београд 1981, стр. 145

¹⁹² С. Ђирковић, *нав. дело*, стр. 146

морској обали, док је унутрашњост Балканског полуострва остала ван сваког домаћаја Цариграда¹⁹³.

Процес насељавања Срба на Балкан завршен је током VII века. Углавном се усталио распоред племена и миграције више ни су биле тако нагле, више није било репресија према староседеоцима, освајао се део по део нове, простране територије, углавном на уштрб Византије. Тако се првобитно запоседнут простор уз Велику и Јужну Мораву полако ширио на исток и запад, увећавајући малену словенску државу¹⁹⁴.

Први пут се Срби у писаним изворима помињу 822.г. у франачким анализима, као народ који насељава већи део бивше Римске империје¹⁹⁵. До тог датума је већ прошло неколико векова од првих пљачкашких похода, Срби су извесност на Балкану, већ имају формирану државу. Потиснути са својих простора, стигли су на Балкан који се знатно разликовао од њихове прапостојбине, који је био насељен романским или романизованим живљем, и који је имао развијену земљорадњу, прилично развијену привреду, где је било доста утврђених насеља која су запосели. Њихово прилагођавање и везивање за посед текло је споро, поготово што су дошли из прапостојбине без чврстог племенског уређења и без јасне хијерархије међу вођама.

Маса Словена на Балкану значила је да ће они представљати незаобилазне носиоце развоја, насупрот остацима античког света који су још увек били жилави и спремни да се боре како би дивље дошљаке потчинили политичком и културном утицају. Живот је трајао, испуњен борбом, сударима и приближавањима најпре, а касније све чешћим прожимањима старих и нових елемената што је одлика читавих пет векова развоја Балкана. "У том раздобљу лежи исходиште историје српског народа"¹⁹⁶.

О периоду VIII, IX па и X века говоримо најчешће као о мрачном периоду словенске историје. Покоји извор¹⁹⁷ наводи владарску лозу словенских владара, заправо српских владара, но о стварној српској држави је тешко говорити на основу мало познатих и писаних и материјалних остатака, пошто је то било време сељакања, превирања, увећавања племенских заједница и јачања централне власти, покушаја да се очува самосталност уз опасност од Угара са севера, Бугара и Византије са истока, и моћних католлика са запада, против ближих по вери са истока и југа.

¹⁹³ Б. Ферјанчић, *нав. дело*, стр. 34

¹⁹⁴ Д. Мирчетић, *Војна историја Ниша I*, Ниш 1994, стр. 63

¹⁹⁵ S. Radojčić, *Srpska umetnost*, Beograd – Zagreb – Mostar 1982, str. 23

¹⁹⁶ С. Ђирковић, *нав. дело*, стр. 141

¹⁹⁷ *Лейойис Поја Дукљанина*, Београд 1988; М. Марковић, *Тойлиша у йрошлосци*, Ниш 1930, стр. 20

СЛОВЕНИ У ТОПЛИЦИ

Словени су почели да насељавају Топлицу у VII веку, као уосталом и на читавом средњобалканском подручју. Плодна речна долина, благо шумовито побрђе, обиље топлих извора уз реку, вероватно су били слични условима живота у постојбини. Словени су дали реци име, по топлим изворима у горњем току реке, а име се проширило на читав речни ток те је касније било тешко раздвојити, разлучити да ли се у писаним изворима говори о реци, месту или пак области Топлица.

По насељавању Словена, стање је било слично ономе у предримско доба¹⁹⁸, живело се у малим заједницама, бавило се претежно сточарством и земљорадњом. Правили су своја насеља далеко од путева, на заклоњеним местима, а старе тврђаве су користили само у случају опасности. Иначе, они су били далеко од урбаног живота какав је био у античком смислу, таквих градова није било готово до касног средњег века.

Те прве векове словенског живота на Балкану, на просторима данашње Србије и поготово Топлице, можемо да реконструишемо на основу мало података које остављају савремени писци, византијски најчешће, и на основу опет малобројних остатака, са места где су била првобитна словенска станишта. Извори говоре да су првобитна насеља била мања, са кућама полузеमुницама или од дрвета, да су села заправо била групе јако разбацаних кућа¹⁹⁹. Отуда је врло тешко открити материјалне остатке таквих насеобина, поготово што и оне нису дуго трајале на истом месту.

Трагове живота Словена у Топлици често наилазимо на античким или позноантичким насељима, као што није редак случај да се и рана словенска гробља нађу изнад старијих, најчешће праисторијских некропола. То само казује да су нека места била погодна за становање, да су житељима пружала сигурност уз могућност да преживе бавећи се земљорадњом, сточарством или обома упоредо.

¹⁹⁸ М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *Лейопис*, Ниш 1930, стр. 25

¹⁹⁹ Јвричек, *Историја Срба*, стр. 80

Велика словенска некропола откривена је на ушћу Бејашничке реке у Топлицу, на речној тераси, а простира се преко далеко старије, дарданске некрополе²⁰⁰. Како историјски извори говоре да је Топлица још од Бодина надаље део српске државе, то са сигурношћу може да стоји тврдња да су у овој некрополи сахрањени Срби²⁰¹ који су живели у околини, у насељу које још увек није откривено, а које је, судећи по некрополи, свакако било знатно.

За ово подручје су се дуго бориле источна и западна црква, а хришћанство код Срба још увек није било искрено и потпуно прихваћено, бар у широким народним масама²⁰²; било је, дакле, и присталица старе вере који су бар у души носили многобожачку религију предака, о чему говоре поједини гробови. Лепосава Трбуховић, истраживач некрополе овим правда разлике у сахрањивању на очигледно словенској некрополи. Наиме, у то време Словени се сахрањују у гробове распоређене у редовима, тзв. некрополе на редове, покојника положеног у земљу правцем запад-исток, са рукама прекрштеним на грудима. На некрополи у Доњој Топоници је доста гробова у којима покојници имају руке положене низ тело²⁰³.

Некропола у Доњој Топоници је откривена током истраживања старије некрополе, а која се заправо налазила на истом простору, с тим што је словенска некропола знатно млађа и што су покојници укупани плиће²⁰⁴. Запажа се на некима да су делимично ограђени облацима или каменом конструкцијом, од плоча или облутака, што заправо представља имитирање гробнице. Током истраживања је такође запажено да постоји млађи и старији хоризонт сахрањивања, што се осећа у стратиграфији, мада је тешко развојити ове две фазе, али свакако иде у прилог тврдњи да је некропола дуже трајала. Словенски - српски гробови овога времена су сиромашни прилозима, било да је реч о сахрањивању чланова сиромашне сеоске заједнице, или пак, да вера није дозвољавала стављање богатих прилога у гробове, тек, од укупно 72 гроба у некрополи у Доњој Топоници, само је 13 имало прилоге²⁰⁵.

²⁰⁰ Ископавања словенске некрополе под руководством Л. Трбуховић

²⁰¹ С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1910, стр. 93,94

²⁰² С. Станојевић, *нав. дело*

²⁰³ В. и Л. Трбуховић, *нав. дело*, стр. 64

²⁰⁴ М. Гарашанин, *Поводом праисторијских и раносредњовековних налаза из једног шумула у Клинцима*, Старица III-IV, 1952, стр. 197-199, износи запажање да је чест случај коришћења праисторијских тумула за средњовековне словенске некрополе.

²⁰⁵ В. и Л. Трбуховић, *нав. дело*, стр. 60

У нивоу гробова налажени су комади грубе словенске керамике рађене руком, песковите фактуре са орнаментом урезаних таласастих линија, што говори о словенском обичају разбијања посуда приликом сахрањивања.

Прилози у гробовима су типични за словенске некрополе X-XII века, будући да се ради о комадима накита карактеристичних за

Белобрдску културну групу, са малим, вероватно локалним разликама у изради накита. У гробу је пронађен лунуласти привезак од бронзе, најчешћи привезак код Словена, каури шкољке нанизане на ниску, гривне од стаклене пасте, наруквице од

Сл.31. - Словенски накит

тракаста наруквица са урезаним орнаментом и више каричастих наушница од бронзе или сребра²¹⁶. Сви ови налази се срећу у словенским некрополама тога времена и не представљају прецизне елементе за датовање. Ако узмемо у обзир да је некропола трајала неко време, то можемо са доста сигурности рачунати да је у близини откривене некрополе постојало словенско насеље преднемањихког периода, да су његови становници били Срби - хришћани и да су овде стално настањени у X веку. Како је простор уз Топлицу плодан и како су њиве вековима обрађиване, а како је и река могла делом да мења свој ток, и како се и касније подигнуто село ширило, могуће је да је то насеље добрим делом уништено, но свакако постоји траг живота на овом простору.

Није нимало чудно што су Словени у првим вековима свог насељавања населили управо долину Бејашничке реке. Поред услова за земљорадњу и сточарство, нови завичај је био богат рудом, а извесно је да су Словени из прадомовине понели знање обраде метала²¹⁷. И сам назив села Топоница, очигледно словенског порекла, указује на топљење руде крај Топлице, о чему говоре и многобројна шљакишта у атару села. Недовољна истраженост овога подручја не дозвољава да детаљније сагледамо то време и да боље упознамо делатност становништва.

²¹⁶ В. и Л. Трбуховић, *нав. дело*, каталог предмета, највећи број предмета откривених у гробовима је у поставци Народног музеја Топлице у Прокупљу

²¹⁷ С.Тирковић, *нав. дело*, стр. 162

Трагови словенског насељавања откривени су и током тек започетих истраживања Ргајског града, на површини уз бедем је откривена керамика X-XII века²⁰⁸. Јасно је да су, дошавши у нову постојбину, нови житељи користили стара утврђења, делом за грађевински материјал за своје мале куће, а понекад су преграђивањем већих античких грађевина правили себи станишта. Није извесно колико су у употреби били бедеми утврђења, и мало је вероватно да су их Словени обнављали, бар у првим вековима живота на овим просторима. Њима још није својствено прављење утврђених градова будући да још нису били чврсто везани за територију, као и да њихова градитељска знања нису могла да се мере са знањима њихових претходника. Словенске куће биле су од камена везаног блатом или од греда и плетера, пружа облепљеног блатом. Становници Ргаја сећају се да су западно од утврђења пре педесетак година, (у годинама пре II светског рата) на падини према граду били видљиви остаци темеља малих кућа, кажу да их је било десетак. Можда су то остаци старог српског насеља, првих словенских становника овога краја²⁰⁹. Налази словенске керамике указују на то да је овај крај, данас прилично заборављен, из некога разлога био знатно гушће насељен.

На левој обали Топлице, на обронцима Јастрепца, на локалитету Велико кале, откривени су остаци словенског насељавања, нађени су уломци судова од печене земље, кухињског посуђа које је коришћено за припрему хране у оквиру насеља. И поред ограничених истраживања, довољно је података да се издвоји слој насељавања Словена на овом утврђењу, пошто су га првобитни житељи напустили. Чини се да су они мањим интервенцијама преграђивали веће грађевине и тако их користили за становање²¹⁰.

Словенска керамика налажена је и приликом истраживања византијског утврђења у Бреговини²¹¹, но, будући да Словени нису били предмет истраживања, на те налазе није се обраћала нарочита пажња.

Оно што можемо понудити као закључак, јесте да су Словени у X веку свакако насељавали просторе Топлице. Насељавали су

²⁰⁸ Ј. Кузмановић - Цветковић, Саопштење на другој археолошкој радионици у Параћину, 1995.г.

²⁰⁹ Један од најстаријих житеља села, најстарији од Мирковића говорио је о томе, прим. Ј. К. Ц.

²¹⁰ Ископавања византијског утврђења под руководством Ј.Кузмановић, материјал и документација у Народном музеју Топлице у Прокупљу; у припрати мање базилике у углу је откривено огњиште са разбијеном словенском посудом.

²¹¹ Керамички материјал у Народном музеју Топлице, непубликован

више брдовито подручје, које им је пружало повољније услове за живот, насељавали су стара, напуштена утврђења јер су им пружала сигурност. У тим првим вековима живота у новој постојбини, били су организовани у мале територијалне, најчешће и племенске заједнице, жупе. Већина имена жупа су имена река, као Топлица²¹², нпр. жупе су обухватале једну речну долину, границе међу њима биле су шумовити, ненастањени предели. Средиште жупе био је град који су одржавали и чували становници жупе.

Будући да је Прокупље својим географским положајем у средишту Топлице, у средишту тадашње словенске жупе, логично је очекивати да је и Словенима, одн. Србима, после освајања читаве Топлице и чврстог везивања за овај крај, ту било средиште. У том времену то вероватно није био град у античком смислу, али је свакако било знатно насеље са бројним живљем, вероватно је био обновљен и град, одн. утврђење на брду. Има индиција да је старија фаза цистерне за воду у подграђу, заправо део града из тог времена, а очекујемо свакако још остатака градње, будући да у то време пада и градња једног од највећих и најзначајнијих хришћанских храмова у Топлици, цркве св. Прокопија, која је своју хиљадугодишњицу обележила 1934.г.²¹³. Град у коме је саграђена оваква богомоља морао је да има прилично хришћанског живља коме је богомоља подизана.

²¹² Јвричек, *нав. дело*, стр. 64

²¹³ Црквени анали бележе да је црква подигнута 934.г, текст изложен на улазу у цркву св. Прокопија говори о томе

ПОЧЕЦИ ХРИШЋАНСТВА КОД СЛОВЕНА

"Светло Христове науке" у Топлици се почело ширити још у апостолско доба, а први проповедници су били ученици апостола Петра и Павла. Св.Епифаније, како је у Летопису цркве прокупачке забележено, прошао је кроз Прокупље путујући овим путем долином Топлице у Далмацију²⁴. Верује се да је, пролазећи кроз варош, боравио овде неко време и да је крстио нове вернике. Како историјских извора нема, или нам још нису познати, остаје да рачунамо да су, као у другим областима хришћанског света, први хришћани били радници, занатлије, трговци, војници, каквих је у Топлици било у добром броју. У време кад су Словени дошли, становништво је углавном било хришћанско, о чему је већ било речи, и о чему говоре остаци многобројних хришћанских храмова тога времена.

Словени су, дошавши на хришћански Балкан, донели са собом своју веру у природу, у мноштво божанстава и богова, свој паганизам. Један од начина Византије да Словене потчини под своју власт, била је и христјанизација. Тешко је проценити колико је рана христјанизација заправо продрла у широке народне масе, колико је захватила досељени народ. Вероватније је да је остала ограничена на владарски род, великаше и најближу им околину. И народ је можда начелно прихватио нову религију, али су заправо дубоко остала укорењена паганска веровања са којима су Словени дошли у нову постојбину²⁵. О тим веровањима се зна јако мало. Прокопије, историчар Јустинијановог времена, говори да Словени верују у бога творца муње, господара света и да му жртвују животиње, да обожавају реке и разна друга божанства²⁶.

Веровања Срба су углавном реконструисана из задржаних одн. преживелих обичаја из много каснијих времена, тако да је много што шта остало непознато или спорно²⁷.

²⁴ М.Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *Летопис цркве прокупачке*, стр. 25

²⁵ С. Ђирковић, *нав. дело*, стр. 153

²⁶ *ВИ I*, стр. 26,27

²⁷ Први сакупљачи обичаја и веровања у Срба, или бар неки од првих били су В. Караџић а затим В. Чајкановић

Словени су имали врховног бога Перуна, громовника. Српски врховни бог био је Дабог, црно и хромо божанство доњег света, господар мртвих и вукова. Веровали су у виле и вилењаке, вукодлаке, у добре и зле духове који су живели свуда око њих, у изворима, шумама, рекама и приносили су им жртве. Посебно су поштовали духове предака, тај култ је и после покрштавања сачуван као део религијског живота куће и породице²¹⁸.

Словени су у Топлицу дошли са својим паганством, два пута су примали хришћанство. Најпре је Ираклије од папе у Риму прибавио свештенство, да пагане обрете у хришћанство. Следећи пут је Василије I око 879.г. уприличио масовно покрштавање словенског живља. Међутим, ово се и међу Словенима мало примало, поготово што нису разумевали ни службу на латинском језику, нити грчке књиге и грчки језик²¹⁹. Тек кад су се јавили учитељи који су проповедали хришћанство на словенском језику, Ђирило и Методије, и пошто је словенски језик уведен у богослужење, учење је шире прихваћено и имало је све више присталица. Лакше су прихватани учитељи са истока који су са собом донели прве словенске књиге.

Од почетка насељавања Словена у непосредном суседству, Византија је покушавала да их покрсти. Идеална прилика се пружала тек средином IX века, кад је Византија добила прилику да прошири свој верски и културни утицај далеко на север, међу словенска племена²²⁰. Године 863. је моравски кнез Растислав /846-869/ послао у Византију посланике с молбом да му пошаљу хришћанске мисионаре. Припремање мисије поверено је Константину и Методију, синовима високог чиновника из Солуна, који су знали словенски језик. Методије /815-885/ се спремао за политичку делатност, док је Константин /826-869/ требало да постане професор на Цариградском универзитету.

За важну мисију у Моравској, Константин и Методије су превели на словенски језик најважније хришћанске списе, а Константин је сачинио прво словенско писмо, глаголицу. Године 867. браћа су пошла у Моравску, проповед на разумљивом језику брзо је постајала блиска становништву, хришћанство се ширило, па су на све стране ницале цркве и манастири као верски и културни центри. Ово је угрозило интересе Франачке државе чији су се свештеници обратили папи, папа је позвао мисионаре у Рим, дао им је дозволу да наставе мисију, но Константин је убрзо умро. Посао је наставио

²¹⁸ С. Ђирковић, *нав. дело*, стр. 154,155

²¹⁹ М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *Лейхойис*, стр. 27

²²⁰ Б. Ферјанчић, *нав. дело*, стр. 42

Методије с ученицима²²¹. У то време покрштени су и Бугари и некадашња граница два римска царства је постала скоро граница источне и западне, наизглед још увек јединствене цркве. После раскола 1054. наставиле су самостално да делују западна, католичка и источна-православна црква.

Крајем IX века, ученици Константина и Методија су наставили свој рад у јужним словенским земљама, због измењених политичких прилика на северу. Центар у Охриду, у коме је рођен један од учесника, Климент, постао је у X веку центар архиепископије.

У црквеној јурисдикцији, Прокупље је било у саставу епархије нишке, најпре. Од времена настанка црквеног средишта у Царичином Граду одн. Јустинијани првој, епископу Јустинијане прве потчињене су и области Топлице. Године 811. је ова епископија пропала под најездом Бугара и црква потпада под врховну власт Цариградске патријаршије. Кад је 871.г. обновљена Нишка епархија, крај око Прокупља и читава Топлица припадају овој епархији²²². Повељом византијског цара Василија II /976-1025/ из 1020.г. првом од три које је издао, потврђује се припадност Топлице Нишкој епархији, која је била суфрагна црква архиепископије у Охриду²²³. Према том документу, градови у Топлици припадају нишкој епархији, а у повељи је изричито речено да цар обнавља охридска права из претходних времена, што је, опет, траг да је у Прокупљу постојала парохјална црква већ у доба Самуилове државе²²⁴.

²²¹ Б. Ферјанчић, *нав. дело*; Јвричек, *Историја Срба*

²²² М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *Летопис*, стр. 26

²²³ В. Поповић, *Археолошка исцртавања Хисара*. Прокупље 1984, стр. 11, помиње 1019. као годину издавања повеље

²²⁴ В. Поповић, *нав. дело*, стр. 11

ПРОКУПЉЕ У ПРЕДНЕМАЊИЋКОМ ПЕРИОДУ

Словенска заједница, жупа Топлица, била је у IX, X и XI веку свакако густо насељена, са сталним живљем, са јасно дефинисаном хијерархијом племенских вођа, под врховном влашћу Византије, затим неко време у оквиру Бугарске па Самуилове државе, па опет почетком XI века под врховном влашћу Византије. Ту је живео велико христјанизован свет, одн. владарски слој који је прихватио хришћанство и примио ромејске утицаје, и народ који је становао даље од центара и живео у селима бавећи се пољопривредом и сточарством, плаћајући порез господарима.

Центар Топлице је, свакако, био на месту данашњег Прокупља, будући да је то и раскрсница путева и географско средиште. Трагови, истина незнатни, још увек недовољни да будемо потпуно сигурни, указују на могућност обнављања ранијег утврђења, већ постојећих остатака на брду изнад града²²⁵.

Извесно је да је у овом времену подигнута црква, она која представља темеље данашње цркве св. Прокопија. Није се много истраживача озбиљније бавило овом црквом, а многа разматрања су завршавала на сликовитим изјавама, без озбиљнијег приступа проблему.

Путописци који пролазе кроз Прокупље током XIV и XVII века не говоре о прокупачкој цркви²²⁶, мноштво извештаја из дубровачких архива такође не спомиње цркву св. Прокопија²²⁷. Тек по ослобођењу Топлице од Турака, порасло је интересовање за споменике прошлости. Неколико истраживача који су у прошлом веку посетили цркву, прогласили су је црквом из турског периода. Тако говори Мита Ракић који је 1880.г - посетио цркву²²⁸, с тим су се сложили и Драгутин Милутиновић и Михајло Валтровић, добри

²²⁵ Теренски дневници са ископавања, Ј. Кузмановић, старија фаза цистерне у подграђу би могла припадати овом времену живота града.

²²⁶ С. Новаковић, *Белешке др. Брауна*, Споменик СКА IX, 1891, стр. 38

²²⁷ С. Несторовић, *Под Хисаром*, Београд 1972, стр. 23-27

²²⁸ М. Ракић, *Из нове Србије*, Прокупље, Отаџбина, друга година, књ. 4, св.13-16, Београд 1880, стр. 4-12

познаваоци српске средњовековне архитектуре, који су цркву определили у XVII или XVIII век²²⁹. Очигледно је да се црквом нису детаљније бавили, вероватно их је заварао висок зид око цркве који је грађевину заклањао од погледа, као и то да је црква, будући поприлично засута са спољне стране изгледала ниска и укопана.

Михаило Ст. Ризнић, истраживач који се бавио старинама Прокупља, пише да је сазнао да је црква имала кубе, али је срушено по налогу турског паше, као и да је у цркви било доста старих књига склоњених од очију јавности које свештеници нису радо показивали²³⁰.

У свом опису Прокупља, аустријски сликар Феликс Каниц се посебно позабавио црквом у подножју старог града и детаљно је описао: "То је базилика са полуобличастим сводом изнад главног брода, који је са осам стубова одвојен од нижих бочних бродова, са одговарајућим апсидама и тролучним предворјем, из кога се низ три степеника силази у унутрашњи простор храма. У тимпанону над средњим улазом је слика св.Прокопија с копљем у левој руци, а изнад тога група с већим бројем фигура, у чијој средини се налази Богородица. Источни део свода главног брода показује Пантократора, средњи Христа а западни Богородицу, окружену фигурама и призорима из Старог и Новог завета. Олтарска ниша на левој страни има Христа који благосиља обема рукама, лево од њега је Богородица, десно св. Јован. Слике у емпори и у ниши на десној страни су, међутим, као и оне на зидовима и у северној лучној доградњи, нестале под премазом креча. Шарен иконостас затвара олтарски простор испред првог пара стубова. У средњој линији пода се јављају три кружна мозаика од опека и белог камења. Симс крова, којим је захваћена и доградња, и полукружних истурених апсида, који се састоји од два слоја косо постављених опека, одвојена хоризонталном траком, чини једини и леп спољни украс ове богомоље саграђене од ломљеног камена и опеке. Према предању, цркву је непосредно пре најезде Турака саградио Југ-Богдан, али је много вероватније да је она настала на темељима неке далеко старије срушене"²³¹.

А.Стефановић је један од првих истраживача који цркву приближно датује: "по ономе што сам могао закључити, по многим знацима и вероватно води порекло из првог периода и стара црква у Прокупљу" - а тај период је доба од прелаза Срба у хришћанство до Немање²³².

²²⁹ Д. Милутиновић, М. Валтровић, *Извештај*, ГСУД XLVIII, 1880, стр. 457, 458

²³⁰ М. Ст. Ризнић, *Старине*, Старинар, година II, 1885, стр. 127

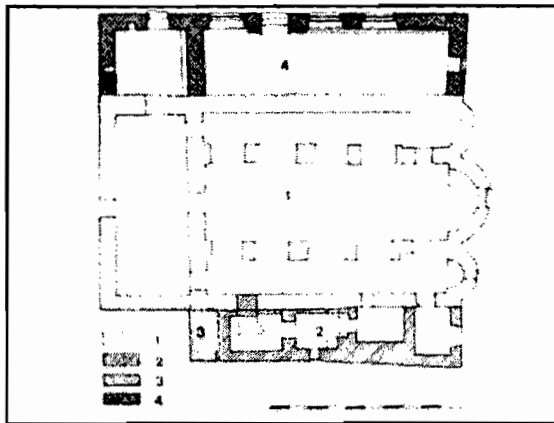
²³¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, стр. 294, 295

²³² А. Стефановић, *Црквена архитектура*, СКГ IX, стр. 51

Габријел Мије, познати истраживач старина, поготово црква, ову сврстава у македонску школу базилике са три лађе, објавио је прву основу цркве, пре значајних преправки 1906.г. и ова основа представља значајно полазиште у проучавању цркве. Он цркву упоређује са св.Софијом охридском по чијем је моделу рађена²³³.

Чувени византолог Окуњин, који је лета 1927. г. обишао Прокупље, цркву је датовао у IX-X век²³⁴. Наредне године је др Владимир Петковић обишао цркву и сложио се с мишљењем Окуњина о старости цркве²³⁵.

Летопис цркве прокупачке, објављен 1930. г. први пут је представио сабране историјске податке о цркви, дотад познату литературу, као и кратку историју Топлице. Дата је и основа цркве, прилично шематизована²³⁶. Овде је подизање цркве стављено у време Самуилове државе, без навођења нарочитих аргумената²³⁷.

Сл.32. - Црква св. Прокопија,
основа цркве

Оваквом датовању цркве придружује се један од првих историчара Топлице, Миленко Марковић²³⁸. Цркву је датовао у IX-X век и Ђурђе Бошковић, добар познавалац архитектуре средњег века, који је снимио основу цркве²³⁹. О цркви је писао и Тихомир Танасијевић, у свом делу о прошлости Прокупља где је цркви посветио прилично пажње, чак је покушао да расветли коме је свецу првобитно црква била посвећена²⁴⁰.

У *Историји Српског народа I*, у *Прегледу уметности код Срба*, Војислав Ђурић цркву сврстава у споменике византијског градитељства и датира је у време IX и X века²⁴¹.

²³³ G. Millet, *Les eglises*, Paris 1919

²³⁴ М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *нав. дело*, стр. 6

²³⁵ В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, Београд 1929, стр. 286

²³⁶ М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *нав. дело*, стр. 6,9

²³⁷ М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *нав. дело*, стр. 6

²³⁸ М. Марковић, *нав. дело*, стр. 28

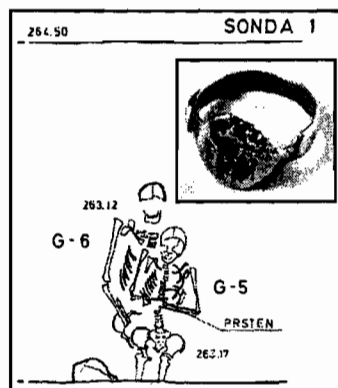
²³⁹ Ђ. Бошковић, *Годишњак СКА XLII*, Београд 1934, стр. 301

²⁴⁰ Т. Танасијевић, *Историјске знаменитости*, Прокупље 1961, стр. 11-22

²⁴¹ В. Ђурић, *Историја српског народа I*, Београд 1981, стр. 241

Многобројне недоумице везане за ову, очигледно стару и значајну цркву, могле су бити разрешене једино радовима на самој цркви, археолошким и конзерваторским, којима би се стигло до самих почетака градње, а које крију темељи и зидови цркве, покривени слојевима нових преградњи и малтерисања. Мања истраживања обављена су године 1962. или 1963. под руководством С.Радојчића, но том приликом нису откривени трагови живописа под бело окреченим зидовима цркве²⁴².

Године 1983.г. започета су обимнија истраживања цркве, не би ли се коначно расветлила вековна тајна, која би у многоме осветлила и најстарију историју словенске одн. српске вароши²⁴³. Истраживања су трајала неколико година, обављана су у малом обиму, дала су тек почетне резултате. У црквеној порти је откривен део некрополе, најстарији гроб је прстеном датован у XI-XII век²⁴⁴, а у слоју испод, пећ за печење хлеба какве су налажене у словенским насељима, најчешће на периферијама²⁴⁵.

Сл.33. - Прстен из гроба бр.5 у црквеној порти

Тробродну базилику која је првобитно подигнута на овом месту Владислав Поповић, руководилац истраживања, је определио прилично широко, у период IX-XI века, време кад је дошло до ренесансе базиликалних култних грађевина на широкој територији обухваћеној Србијом, Македонијом, Бугарском и Албанијом. Овакве цркве су она св. Софије у Охриду и св. Аила на Преспанском језеру, затим, прва фаза Богородице Љевишке из Призрена из средине X века и црква у Мачванској Митровици, подигнута на прелазу из IX у X век. Међутим, првобитни изглед базилике највише је сагледив у цркви св. Прокопија у Прокупљу, будући да је то једина очувана црква²⁴⁶. В. Поповић чак сматра да цркву треба

²⁴² Драгољуб Поповић, тадашњи директор Народног музеја Топлице памти изјаву С. Радојчића да овде сем лошег малтера нема ничега.

²⁴³ Истраживања у организацији Одељења историјских наука САНУ, у оквиру пројекта, *Топлица у средњем веку и археолошка истраживања Прокупља у касној антици и средњем веку*, под руководством Владислава Поповића, током прве три кампање у радовима учествовали Јулка Кузмановић - Цветковић археолог Народног музеја Топлице из Прокупља и Гордана Милошевић, архитекта, сарадник Археолошког института из Београда.

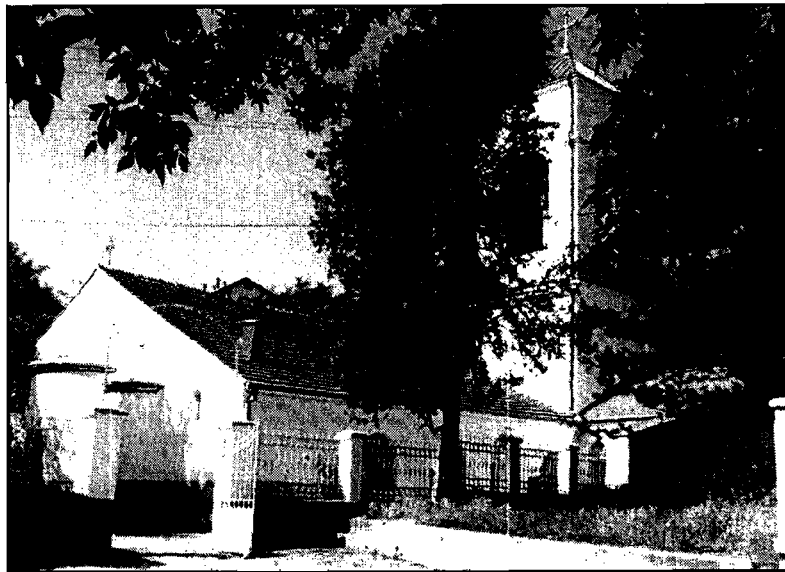
²⁴⁴ Мишљење Г. Марјановић - Вујовић, доброг познаваоца накита овог периода

²⁴⁵ Ј. Тодоровић, *Ранословенске пећи код Вишњице*, Старинар VII-VIII, НС 1958, стр. 329-334

²⁴⁶ В. Поповић, *нав. дело*, стр. 11

посматрати као објекат у ширем археолошком комплексу са акропољем на Хисару и можда подграђем у чијем се склопу она могла налазити.

Првобитна грађевина је, дакле, била тробродна базилика са три апсиде на источној страни, димензија 18 x 9 м. Главни улаз је био онај на северној фасади и водио је у припрату, из које се, кроз двоја врата на средњем и јужном броду, улазило у наос. Бродови су били засведени, осам стубаца, масивних, по четири са сваке стране, носили су таваницу средњег, највишег брода²⁴⁷.

Сл.34. - Црква св.Прокопија, источна фасада

Истраживања обављена 1987. г. у јужном броду претпостављене базилике, обијање малтера, као и сонда у ђаконикону²⁴⁸ показала су више детаља и помогла да се разлуче фазе у градњи цркве. Како су показали зидови по обијању малтера, првобитна градња цркве могла је бити у IX-X веку, с тим што је друга градитељска фаза из прве половине XI века, из времена Василија Македонца и његових следбеника²⁴⁹, о чему сведочи налаз фреске преостао на источној страни другог ступца. То је попрсје монумент-

²⁴⁷ Г. Милошевић, *Археолошка истраживања Хисара*, Прокупље 1985, стр. 9, 10

²⁴⁸ На истраживањима цркве у оквиру помињаног пројекта сарађивали Миодраг Анђелковић, сликар-конзерватор Завода за заштиту споменика културе у Нишу, арх. Гордана Милишевић, сарадник Археолошког института из Београда и Срђан Ђурић, научни сарадник Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.

²⁴⁹ Г. Милошевић, С. Ђурић, *Црква св. Прокопија*, *Старинар XXXVIII/1987*, Београд 1988, стр. 99

талне, некада стојеће фигуре светог ратника, крупнијег од природне величине, голобрадог, троугластог лица, смеђе косе са коврцама које му покривају уши и наткриљују чело. Нимб је уоквирен мрком и белом линијом. Ратник носи панцир, кожни оклоп на мишки а преко десног рамена има пребачени љубичасти огртач, опточен рубом са два низа бисера. Детаљи лица су јасни, инкарнат мођелован колористички, врло контрастно. Овакав начин сликања карактеристичан је за прву половину XI века²⁵⁰.

Црква је, дакле подигнута у IX-X веку, и година коју, истина без аргументације, наводи Летопис цркве прокупачке као годину оснивања цркве, 934. не треба сасвим одбацити²⁵¹.

Подигнута заслугом грчких ктитора и византијских установа, много већа од грађевина које су Словени градили, знатно савршеније технике зидања, ова базилика а и неколико других чији настанак пада у време између IX и XI века. Прихватили су их први бугарски цареви и Самуило, освајачи ових простора. У доба кад су изграђене нису биле прихваћене у српској средини, стајале су издвојене и стране. Тек знатно касније, од краја XII до почетка XIV века, српски владари су им почели поклањати пажњу обнављајући њихове рушевине, уклапали су своја здања уз њих или су на њиховим темељима подизали нове цркве²⁵².

Та архитектура, иако настала током XI и XII века, на етнички српској територији, никако се не би могла сматрати српском. У тим црквама су већ покрштени Срби почели да се навикавају на облике монументалне архитектуре, на сликарство и остале врсте уметничког занатства које је толико примењивано у декорацији византијских цркава²⁵³.

Укратко, град тога времена у коме је подигнута тако значајна црква, имао је знатан хришћански живаљ коме је црква намењена. Какав је био тај град, колико се и на коју страну простирао, колико је становника имао, како се звао, све су то отворена питања на која још немамо одговоре. Усвојено је и дуго у употреби да је византијско име Комблос трајало до промене имена града крајем XIV века, до узимања имена великомученика Прокопија. Заправо се није ни постављао проблем словенског имена вароши, будући да и то припада мрачном периоду историје Прокупља.

²⁵⁰ Г. Милошевић, С. Ђурић, *нав. дело*, стр. 91

²⁵¹ Хиљадугодишњица цркве је обележена грандиозном прославом, у Прокупљу су боравили краљ Александар, патријарх Варнава, епископ нишки Јован и низ великодостојника, *Глас српске православне патријаршије*, год. XV, бр. 29-30, Сремски карловци 1934.

²⁵² В. Ђурић, *нав. дело*, стр. 241

²⁵³ S. Radojčić, *нав. дело*, стр. 24

Први посредни помен града на овом месту је онај у првој повељи византијског цара Василија II, којом одређује које епископије улазе у састав Охридске архиепископије. У повељи је изричито речено да цар обнавља охридска права из претходних времена, па је стога сасвим вероватно да је топличка парохијална црква, одн.данашња црква св. Прокопија постојала у то време²⁵⁴. В. Поповић сматра да је град Топлица који се помиње у том документу заправо данашње Прокупље²⁵⁵ и да је тај назив град имао пре преноса моштију св. Прокопија у градску цркву.

У хроници се у оквиру Нишке епископије између осталих помињу Компло (негде на путу Прокупље - Ниш), Топлица (Куршумлија) и др.²⁵⁶ што знатно отежава прихватање понуђеног тумачења В. Поповића, уколико се не одрекнемо усвојеног византијског имена вароши.

Бавећи се именом Прокупља тога времена, и С. Ђурић не прихвата као поуздано име Топлица за Куршумлију у XI веку, сматрајући вероватнијим да се овај назив односи на Прокупље које је као природно средиште названо Топлицом, како је касније названа читава област, а да се назив Комблос односио на неко друго место²⁵⁷.

На основу мало података које имамо о почецима словенскога града, тешко да још увек можемо одговорити на постављена питања којем је свецу црква св.Прокопија била посвећена првобитно, као и које је име словенске вароши пре него је названа именом св. Прокопија. Остављајући ово питање отвореним, наводимо само да су два путописца, који су много касније прошли кроз Прокупље, навели да се град зове Doplitz - град на Топлици²⁵⁸, или Topplitz, по коме се цела долина зове Топлица²⁵⁹.

²⁵⁴ В. Поповић, *нав. дело*, стр. 11

²⁵⁵ В. Поповић, *нав. дело*, стр. 11

²⁵⁶ Љ. Максимовић, *Историја I, нав. дело*, стр. 178, транскрипција назива дата према С. Новаковићу, *Законски споменици*

²⁵⁷ Милошевић, Ђурић, *нав. дело*, стр. 84

²⁵⁸ Rad JAZU LVI, Zagreb 1881, str. 202, Doplitz - grad na Toplici, Leonard Nogarol

²⁵⁹ Rad JAZU LXXXIV, Zagreb 1887, str. 52, Melchior Seydlitz

ТОПЛИЦА У ДОБА НЕМАЊИЋА

Стефан Немања се појавио на историјској позорници шездесетих година XII века, у времену кад је угарско-византијско супарништво умногоме утицало на прилике у српским земљама, кад је подстицало или гушило тежњу Србије да разбије традиционалне оквире вазалских односа према Византији.

О породици Стефана Немање зна се тек да је био у сродству с породицом рашких жупана и са зетском династијом. Током немирне прве половине XII века, Завида, Немањин отац, се склонио у Рибницу где се родио Немања²⁶⁰. Дете је крштено у месној цркви, крстили су га латински свештеници, католици, а кад се његов отац вратио на престо, Немања је крштен по источном обреду, у цркви св.апостола Петра и Павла у Расу²⁶¹. Кад је одрастао, Немања је на управљање добио део српских земаља, велику удеону кнежевину на крајњем истоку српских области, у крајевима између Раса и Ниша, долину Топлице, Расине и Реке²⁶². У области Топлице, у данашњој Куршумлији, Немања је имао прву престоницу и двор. Дошао је у Топлицу са јасном жељом да оствари вековну тежњу рашких жупана о српској држави, самосталној, и тако је кренуо од самог почетка. Та жеља је свакако руководила Немању да избегне већ формирано градско језгро у средишту Топлице, данашње Прокупље, и да настави уз Топлицу, да се приклони мањем и мање познатом насељу у коме је поставио темеље српског средњевековног градитељства. Градитељску активност која је касније одликовала све Немањиће, започео је саградивши у Топлици мушки манастир посвећен Св.Николи, на ушћу Бањске у Топлицу, и цркву св.Богородице, женски манастир. задужбину жене му Ане, на ушћу Косанице у Топлицу, у најранијим годинама своје владавине²⁶³. На брду изнад цркве св. Николе био је Немањин двор, скроман, од дрвета, без много украса, како говори Никола

²⁶⁰ Ј. Калић, *Историја I*, стр. 208

²⁶¹ Јиричек, стр. 148; Стефан Првовенчани, *Живой свейога Симеона*, Београд 1988, стр. 64

²⁶² Стефан Првовенчани, *нав. дело*, стр. 65

²⁶³ М. Љубинковић, *Немањине цркве у Тојлици*, ТОК, Прокупље 1981, стр. 93-109

Акоминат, историчар тога времена²⁶⁴. У мушком манастиру св.Николе, столовао је од XIII века епископ топлички²⁶⁵. Браћа Страцимир и Мирослав су Немањи оспорили право на самостално деловање, поготово на самосталну градњу цркава²⁶⁶. Немања је, међутим, читавог живота помагао цркву која му је, опет, утирала пут до власти; удео цркве у организовању власти је током читавог средњег века био значајан. У борби с браћом око престола, Немања је победио и од обласног господара постао Велики жупан²⁶⁷. Ширећи своју државу, морао је да прихвати вазални однос према византијском владару Манојлу Комнелу, од кога је на управљање добио Дубочицу као награду, што је поштовао све до смрти Манојла Комнелу, 1180. г.

Кад је поведен крсташки рат против Муслимана, и кад је немачки цар Фридрих Барбароса одлучио да копненим путем иде према Цариграду и Софији, Немања је решио да потражи савезника у борби против Византије, а да за узврат војски крсташа обезбеди слободан пролаз кроз његову земљу. Најпре је немачком цару послао посланство на двор, где је уговорен пролазак царске војске кроз српске земље. Са Барбаросом се Немања срео у Нишу, путујући из своје престонице прошао је Топлицом, приликом сусрета су размењени богати дарови са обе стране. Има мишљења да је вино које је Немања даровао госту било из прокупачких винограда²⁶⁸. Немања је чак понудио цару немачком вазални однос а за узврат је тражио потврду територија које је освојио од Византије, као и за оне просторе које ће убудуће освајати. До споразума није дошло јер немачки цар није био спреман да ратује на Балкану, само су склопили пријатељство, што је било довољно да узнемири Византију²⁶⁹.

План о зајдничкој борби против Византије пропао је и зато што је, после доста несугласица, дошло до споразума немачког и византијског цара. Но, захваљујући пометњи у окружењу, Немања је од 1180. г до 1190. г. знатно увећао своју државу, освојио Метохију, Косово поље, област око Скадра, Поморавље²⁷⁰.

Пошто се нагодио с крсташима, и кад је добио одрешене руке, византијски цар Исак Анђел /1185-1195/ је кренуо против Стефана

²⁶⁴ Остаци насеља откривени археолошким радовима 1980. под руководством Г. Марјановић, нису публиковани

²⁶⁵ К. Јиричек, *нав. дело*, стр. 149

²⁶⁶ Стефан Првовенчани, *нав. дело*, стр. 67

²⁶⁷ К. Јиричек, *нав. дело*, стр. 151

²⁶⁸ М. Мирчетић, *нав. дело*

²⁶⁹ Ј. Калић, *нав. дело*, стр. 256

²⁷⁰ Ј. Калић, *нав. дело*, стр. 256

Немање, с јесени 1190. г. Сукобили су се на реци Морави, знатно јача и бројнија византијска војска је однела победу²⁷¹. Немања се потом повукао у неприступачне шуме, а Топлица је опустошена, двор му је срушен па је, како казује Никола Акоминат, земља остала празна и била пребивалиште једино за ветрове²⁷². Рушења и разарања свакако није било поштеђено ни једно насеље у Топлици, поготово су на удару била већа насеља на која се наилазило идући уз реку, а варош одн. веће насеље на месту данашњег Прокушља свакако није избегло ту судбину, порушила га је војска идући према Немањиним двором.

Приликом склапања мира, показало се да византијска победа није била тако сјајна, Срби су задржали знатан део освојених области, крај око Рудника, Мораве, Косово поље до Скадра; Немања је вратио нешто земаља на југу и истоку, но Византији је постало јасно да се Немањина држава не може уништити. Новостечено пријатељство Србије и Византије је чак потврђено женидбом Немањиног сина Стефана византијском принцемом Јевдокијом²⁷³.

Освајањем великих територија, увећавањем српске државе, вероватно је после пораза на Морави Немања преселио престоницу из Топлице дубље у унутрашњост државе, јер је Топлица била погранична област с Византијом. Двор који је порушио Исак Анђел, никада није обновљен. Премештањем престонице у Рас, Топлица више није имала тако важну улогу у даљем развоју српске државе. Била је, наравно, у саставу државе Немањића, али на маргини историјских збивања. Онда кад се Немања одрекао престола у корист средњег сина Стефана, Топлица је била једна од области коју је на управу добио најстарији син Вукан²⁷⁴. Топлицом су даље владали Вуканови наследници.

Балансирајући између истока и запада, женидбеним и родбинским везама, покушавајући да српске границе оснаже и заштите, Немањићи, Стефан I, наследник престола и Растко, најмлађи син, успели су да држави обезбеде статус краљевине а цркви аутономију тј. Стефану круну са Запада²⁷⁵, а опет, окренути источној културној и духовној оријентацији, цркви аутокефалност у оквирима источне цркве²⁷⁶.

²⁷¹ М. Мирчетић, *нав. дело*, стр. 87; Б. Ферјанчић, *нав. дело*, стр. 71

²⁷² К. Јуричек, *нав. дело*, стр. 157

²⁷³ М. Мирчетић, *нав. дело*, стр. 88

²⁷⁴ К. Јуричек, *нав. дело*, стр. 159

²⁷⁵ К. Јуричек, *нав. дело*, стр. 168; Ф. Баришић, *нав. дело*, стр. 79

²⁷⁶ Ф. Баришић, *нав. дело*, стр. 80

Растко Немањић, најмлађи Немањин син, планирани владар Хумске области, рано је напустио световна збивања и примио монашки чин и име Сава, побегавши у Свету Гору. Боравио је најпре у старом Русику а затим Ватопеду, где му се 1197. придружио отац, монахом Симеон, пошто је престо уступио сину Стефану. Сава је, уз очеву помоћ, затражио и добио од византијског цара Алексија III 1198. г. хрисовуљу којом се опустели манастир Хиландар ставља под управу Симеона и Саве као потпуно самостални, независни манастир. Златопечатном повељом је Стефан Немања конституисао Хиландар као српски манастир и ктитирско наслеђе породице Немањића²⁷⁷.

Сава, светогорски монах а световним пореклом Растко Немањић, је у Хиландару започео своју законодавну активност. После очеве смрти, до момента кад је затребао браћи, кад је требало консолидовати прилике у Србији, остао је у Хиландару. После братовљевог крунисања 1217. г. Сава одлази у Никеју и од цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантена Харитопула /1217-1222/ добија акт о аутокефалности српске цркве. Он лично је именован за архиепископа, 1219. г.²⁷⁸ Седиште архиепископије је било смештено у цркви Св. Спаса у Жичи. Своје следбенике је Сава постављао за епископе старих и нових дијецеза²⁷⁹. Исте године је, између осталих, Сава основао засебну, Топличку Епископију са седиштем у манастиру св. Николе, задужбини Стевана Немање²⁸⁰. Топлички епископ се налази на петом месту ранг листе српских епископа, после зетског, рашког, хвостанског и хумског епископа²⁸¹. Из времена српске средњевековне државе позната су нам имена само неколицине топличких епископа. Зборник манастира св.Тројице код Пљеваља помиње као топличке епископе Јоаникија, Дионисија, Теодора, Јакова, Василија и Дамјана²⁸². Око 1299. г. помиње се топлички епископ Герасим, а око 1318. г. Јоаникије. Поткрај наше средњевековне политичке самосталности, топлички епископи су имали титулу Митрополита²⁸³, пре косовске битке, у годинама између 1381. и 1389. помиње се топлички митрополит Јован²⁸⁴.

²⁷⁷ Д. Богдановић, *Историја I*, Београд 1981, стр. 316

²⁷⁸ К. Јирјечек, *нав. дело*, стр. 169

²⁷⁹ Д. Богдановић, *нав. дело*, 319

²⁸⁰ М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *нав. дело*, стр. 26

²⁸¹ Љ. Стојановић, *Зайиси и најйиси*, стр. 302

²⁸² Љ. Стојановић, *Законски синомениши*, стр. 512

²⁸³ К. Јирјечек, *Историја Срба II*, стр. 396

²⁸⁴ Д. Кашић, *Крушеваци кроз векове*, Крушевац 1972, стр. 94

Српски народ је, коначно, добио своју православну црквену организацију, полако су грчки свештеници замењивани српским. Оснивањем Топличке епископије, знатно је умањено подручје Нишке епархије која је од 1020. г. била у саставу аутокефалне Охридске цркве. У овим јужним крајевима је словенска традиција била угрожена хеленизацијом коју је спроводио грчки епископат. Зато је постављање словенских свештеника, српских заправо, стварало могућност за праву словенску мисију аутокефалне цркве, што је заправо била основа за културно интегрисање свих крајева унутар српске државе. Био је то, свакако, моменат за постављање словенских свештеника и у прокупачку варошку цркву, која је тек тад могла бити шире прихваћена од српског живља у околини.

Оваква политика је Саву довела у сукоб са охридским архиепископом, нарочито се у нападима истицао Хоматијан²⁸⁵. Но, Сава се није бранио нити је одустајао од своје намере одлучног потискивања охридских и грчких утицаја из српске државе.

Савино животно путовање завршило се у Трнову; на повратку са бројних путовања, идући из Јерусалима, свратио је у посету бугарском цару Јовану Асену, тасту српског краља Владислава. Умро је 14. јануара 1236. г. а мошти му је касније пренео краљ Владислав у своју задужбину Милешеву, 1237. г.

Сава је оставио за собом добро организовану цркву снабдевену потребним законима и књигама. Начин на који је организовао цркву изузетно је значајан, како за духовни живот у Србији у средњем веку, тако и за развој друштвених односа и свести средњевековне Србије. Кључно место у томе има Номоканон или Крмчија Св.Саве, основни правни кодекс српске цркве и врховни закон државе²⁸⁶.

Читав XIII век представља на Балкану, у суседству државе Немањића, време брзих и наглих промена. Србија, држава Немањића, се под њиховом влашћу ширила, јачала, а Немањићи су наслеђивали један другог. У Топлици се, међутим, промене мало опажају. Једна од централних области приликом формирања државе, остала је за све време трајања државе Немањића као област која не долази у питање, под влашћу Вуканових наследни-

²⁸⁵ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, стр. 71, Писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана Светом Сави ..."Јер га је љубав према отаџбини заробила и уграбила из Тврђава Свете Горе, те се опет настанио у Србији; претворила је испосника у вршиоца и управитеља земаљских послова и призвала га за посланика околним владарима и тако је повученост коју је стекао као монах жртвовао световном поштењу" ...

²⁸⁶ Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 322

ка. Једино је померањем престонице западније и северније, постала област нижег реда. Тако се у повељи краља Милутина /1282-1231/ међу епископима који су учествовали на сабору, помиње епископ Топлички Јоаникије, тек пети по реду²⁸⁷.

Док се Топлица мирно развијала, ратови су се дешавали мимо ових простора. Тек је Стефан Дечански, док је ратовао с Бугарима, сачекао бугарску војску у Добричу²⁸⁸.

Први српски цар, Стефан Душан, крунисан је у Скопљу, тадашњој српској престоници, 1346. г. и то у време кад је српска држава била најмоћнија на Балкану, кад се Српско царство простирало од Дунава до Солуна. Душан је држави дао законе, што је била нова етапа у развоју српске државности. Његов наследник, Стефан Урош, није био кадар да очува Царство. Најпре су се почели одвајати великаши на југу, цепајући део по део Царства, затим су кренули они у Приморју и Зети. Слабљење централне власти значило је и опадање војне моћи. То је било време кад су Турци, нови освајачи, надирући са истока, прешли Босфор. Мрњавчевићи, и нешто српске властеле сукобили су се с Турцима на реци Марици 1371. г. покушавајући да зауставе Турску инвазију на Балкан. Изгинули су сви, исте године је умро Урош, Турцима је био отворен пут на Балкан.

²⁸⁷ М.Мирчетић, *нав. дело*, стр. 31

²⁸⁸ С.Ђирковић, *нав. дело*, стр. 506

ОСНОВИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА

Читав XIII и прва половина XIV века, све до смрти првог српског цара, Стефана Душана, живот у Србији, а у Топлици поготово, текао је прилично мирно. Становништво је углавном било организовано по мањим географским, привредним и управним целинама, жупама, каква је свакако била и Топлица. Највећи број становника бавио се земљорадњом и сточарством, уз одређени слој властеле које је свакако било. Природне особине земљишта и особености друштвеног развоја утицали су на стварање жупа²⁸⁹. Свако село је имало своје подручје у оквиру кога су постојале њиве за обраду, као и заједничко земљиште за испашу стоке. Како је земљорадња била прилично примитивна, и како је из године у годину недостајало ораница, крчењем шума су створане нове, најчешће на нижим надморским висинама, какво је, свакако, и подручје Топлице. Такве њиве се називају "лазови", "лазине" и до данашњих дана су ти називи задржани како за поједине њиве, тако и за читава села, какво је рецимо село Трнов лаз, које је свакако с тешком муком обезбедило довољно ораница да се прехране.

Углавном је од житарица сејан раж, јечам и пшеница, Гајило се сочиво, боб, грашак сланутак, гајено је поврће: зеље, роткве, купус и лук, репа, лубенице и диње. Гајен је лан коришћен за израду одеће, а конопља се гајила чак до пре тридесетак година у селима Топлице.

Све до XIV века, рало је било основна справа за орање, и после појаве плуга дуго је остало у употреби, новине су тешко прихватане у овим крајевима. За дораду су коришћене мотике, за жетву српови и косири, за вршидбу лопате за прикупљање семена и одвајање од плеве и сламе.

Како се мало знало о ђубрењу земљишта, примењивао се трополни систем, смена две врсте житарица, са годином паузе за земљиште.

Из Византије и са Медитерана је у Србију продрло гајење винове лозе и то је временом постала важна делатност у целокуп-

²⁸⁹ М. Благојевић, *Историја I*, Београд 1981, стр. 357

ној пољопривреди. Виногради су подизани, веома цењени и као значајна добра често поклањани манастирима, што је остало забележено у многим владарским повељама током средњег века²⁹⁰.

Сточарство је представљало, такође, обавезну делатност свих земљорадника. Запрега је вукла рало, вукла кола, њоме је превожен усев, а опет, стока је обезбеђивала млеко, месо за исхрану, као и вуну и кожу за израду одеће, обуће и делове опреме ратника. Брдовито земљиште је пружало повољне услове за развој сточарства, поготово за гајење ситне стоке, првенствено оваца и коза, која се лети чувала на пашњацима а зими хранила лисником и сеном.

Топлица је својим географским положајем, будући на путу који је везивао залеђе Дубровника, тадашњег трговачког центра и приморске градове с унутрашњошћу, којима се преносила роба - с једне стране сточарски производи, а са друге со, луксузна роба и друго, рано постала значајан карика на трговачком путу. Како се српско племство није бавило трговином, но су више пажње поклањали управљању својим имањима и ратовању, Дубровчани су рано постали главни трговци и снабдевачи²⁹¹. Летопис Цркве прокупачке наводи да су главни извозни производи били мед, који се производио у Топлици, затим, свињско усолјено месо, кожа, рогови, лој, маст, вуна и сир.

Занатски производи, они потребни у свакодневном животу, углавном су произвођени у селима. Свако село је имало ковача који је израђивао металне делове оруђа и оружја, затим, грнчаре, дрводеље, зидаре. Најчешће је њима занат био додатни посао, уз радовно бављење пољопривредом, одн. производњом хране за сопствене потребе и порез. Но, дешавало се да читаво село буде специјализовано за израду појединих производа, какво је рецимо, село Тулари, коме се и у имену сачувало занимање мештана - израда дрвених делова за точкове кола. Занимање мештана је, свакако, зависило и од природних услова, те су се израдом креча који је коришћен приликом зидања, као неопходан грађевински материјал, бавили углавном житељи подјастребачких села где је било доста кречног камена, као и доста шуме за печење креча.

Значајно рудно богатство, а опет, недовољно развијена металуршка техника у Србији XIV века, учинила је ове крајеве зан-

²⁹⁰ С. Новаковић, *Законски сјоменици*, стр. 516, Кнегиња Милица поклања манастиру св. Пантелејмона виноград у граду Прокупљу

²⁹¹ М. Спиридоновић - Пелех, М. Миљинковић, Д. Ј. Ђокић, *нав. дело*, стр. 29

имљивим странцима. Рудача племенитих метала се врло вероватно чистила у Дубровнику, где је понекад од сребра лучено злато²⁹².

На привредни развој Србије свакако је имао значај и долазак Саса који су у великој мери унапредили рударење, дотад прилично неразвијену привредну грану код локалног становништва. Довео их је краљ Стефан Урош I /1243-1276/, најпре на Ново брдо²⁹³, но, чини се да су брзо били ангажовани на свим рудницима у тадашњој Србији.

У Топлици је било рудника коришћених у римском периоду, чини се да традиција није настављена у време византијске власти. Словени су свакако познавали рударство, али тек доласком Саса, применом нових техничких достигнућа, при отварању рудника, копању и вађењу руде, топљењу, рударство постаје значајна привредна грана. Највише се трагало за рудама племенитих метала. Тешко је рећи где су били средњевековни рудници у Топлици, поготово што није било систематских истраживања у том правцу²⁹⁴. Овако, остаје да закључимо посредно, да назив села Топоница свакако чува делатност словенског становништва током средњег века, и указује да су негде уз Бејашничку реку, могуће у већ помињаном Пестишу, били рудници. Читав басен Видоваче, са напуштеним рудницима гвожђа у Гласовику, указује на велика рудна богатства. Град у Бучинцу, саграђен на путу уз Растовничку реку идући према Житном потоку је, гледано са економских аспеката једино могао бити град рудара, или град господара и експлоататора рудника, којих је, судећи по природним ресурсима овога краја, свакако било у окружењу.

Један рударски чекић нађен на падинама Јастрепца, у атару села Здравивиња, говори да је овде, у близини било насеље рудара, а да је рудника било негде на Јастрепцу. У ове сврхе је могао служити велики град подигнут на падинама Јастрепца, чије остатке познајемо под именом Градац. Велико утврђење на јужним падинама Јастрепца површине неколико хектара, као и црква посвећена св.Ђорђу подигнута у XIV у Ајдановцу говоре у прилог тврдњи да је Јастребац током средњег века био средиште и економског и духовног живота овога подручја²⁹⁵.

²⁹² М. Благојевић, *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, стр. 32

²⁹³ М. Благојевић, *Историја I*, Београд 1981, стр. 369

²⁹⁴ У турским дефтерима помињу се сребрни рудници Плана и Заплана у Топлици, Д. Кашић, нав. дело, стр. 103

²⁹⁵ У прилог некадашњем рударењу на планини су и многобројна шљакишта на јужним падинама Јастрепца, а којима говоре ловци који су пешице прокрстарили планину.

НАСЕЉА

У Топлици, током средњег века постоје две врсте насеља: утврђени градови, подигнути најчешће на стратешки важним местима, опасани бедемима, и који служе пре за одбрану или збег у случају ипасности, а мање за континуирани живот у њима, и села, подизана на отвореним просторима погодним за живот, са мањим кућама за становање, најчешће са малим темељима од камена и са дрвеном конструкцијом од греда и плетера облепљеног блатом или тзв. бондрук конструкцијом, покривене сламом и каменим плочама. Трагови овакве градње кућа били су доскора сачувани у начину градње сеоских кућа у Топлици.

Поред Прокупачког града, у околини су очувани остаци два засад позната средњевековна града.

Бучински град, подигнут је на заравњеном платоу источних обронака Видоваче, на надморској висини око 700 м, захвата простор од неколико хектара, димензија приближно 150 x 200 м, облика прилагођеног конфигурацији терена. Зидано је ломљеним каменом са спољним и унутрашњим лицем и средином испуњеном трпанцем и заливено живим, негашеним кречом, што је систем зидања током средњег века. Зидови су били моћни, и до данашњих дана добро очувани, висина зидова износи у појединим деловима и до 3 м, а бедемска платна су очувана у дужини од по тридесетак метара²⁹⁶.

Градац, град на јужним падинама Јастрепца, а изнад села Бреснице, опет на надморској висини око 700 м, зидан је каменом и живим кречом, но, знатно је слабије очуван, тако да се не може са сигурношћу одредити величина и облик утврђења²⁹⁷.

Кад говоримо о селима, углавном говоримо у претпоставкама или на основу аналогија, пошто материјалних остатака после свих разарања и селидби становништва, из средњег века заправо нема.

²⁹⁶ Документација у Народном музеју Топлице, град евидентиран 1987. г захваљујући Луки Спасићу, тадашњем директору Радничког универзитета

²⁹⁷ Мештани села Бреснице говоре да су још пре двадесетак година зидови били толики да су иза њих могли да се сакрију, доста камена је однето за градњу кућа у селу

После развијене привреде средњег века, на челу са земљорадњом и сточарством, читава Србија, а с њом и Топлица, је под турском влашћу доживела велика разарања, период сеоба и масовног напуштања читавих подручја. Но, чини се да су прва два века Турске владавине у Топлици текла мирно, М. Марковић²⁹⁸ чак тврди да у етнографском погледу у то времену у Топлици није било никаквих промена, чак наводи да путописци и у XVI веку помињу Топлицу као густо насељен предео богат воћем и цвећем. Стога, са мало резерве, можемо као илустрацију насељености Топлице искористити турски попис села начињен средином XV века²⁹⁹ који је за нас значајан иако није сачуван у потпуности.

Дефтер помиње села Плану, Средњу и Горњу Плану са 10, 32 одн 59 кућа, Горњу Бресницу са 83 куће и Доњу Бресницу са 101 кућом, Рашевац са 21 кућом, дакле, читав тај потез подно Јастрепца као густо насељен. Помиње и Горњу Трnavу са 22 куће, Доњу Речицу са 39 и Горњу Речицу са 57 кућа, али и мезру, одн.расељено село Белокош. Помиње и Стражаву, Балиновац, Костеницу као мања села. Идући према Житном потоку, поменута су села Водице, Добротић, Гласовик, Кожувик (Кожинце) и Мачишта(Мачина). На потезу уз Топлицу су села Топоница, Коњуша, Горњи Плочник који је имао млин и Доњи Плочник, а на левој обали Топлице Миљковица и Крушевица. Ово су, дакле, српска села из којих су Турци по освајању убирали порез, свакако настављајући да живе на традицијама српског средњег века.

²⁹⁸ М. Марковић, *нав. дело*

²⁹⁹ О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис*, Врањски гласник књ. ИВ, Врање 1968, стр. 377-416

ЦРКВЕНЕ ГРАЂЕВИНЕ

Манастири се у средњовековној Србији подижу најчешће као задужбине владара или великаша, често су постајали маузолеји у којима се развијао немањићки и светосавски култ владара и неговала историјска свест српског народа. Током њиховог трајања није било одвајања ни било какве изолације од народа, напротив, српски манастири су, готово сваки с моштима покојег владара из светородне династије, имали најтешњи додир с народом и тако били школа традиције и хришћанства. Имали су мисионарску улогу у просвећивању и неговању православне духовне оријентације³⁰⁰. Српска средњовековна архитектура је, насупрот западној, изненађујуће малих димензија, чак и највеће цркве XIII века нису дуже од 30 метара. Према намени, подизане су цркве као манастирски храмови, као манастири - маузолеји и као манастири седишта епископија. Почев од Немање, а то су и наследници наставили, ова архитектура има лични карактер са јако наглашеним вотивним побудама, по узору на родоначелника, сваки је владар подигао себи цркву³⁰¹.

Феудалне области образоване после Маричке битке биле су уједначене и чврсто обједињене. Обласни господари са дужом и устаљеном влашћу почињу да опонашају владаре. По узору на Немањиће, почели су да подижу себи задужбине, траже или истичу родбинске везе са светородном династијом. Економску и политичку снагу најисткнутијих велможа пратио је спољни сјај, како би им појачао легитимитет³⁰².

Топлицом су, после Стевана Немање управљали Вукан, а затим његови наследници. Током читавог XIII века, па чак до Душановог времена, у читавој Топлици нема значајне градитељске активности. Тек се снажан градитељски замах половином XIV века осетио и на овом подручју. Саграђено је неколико манастирских цркава и знатан број мањих задужбина, најчешће једнобродних. Од

³⁰⁰ Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 327

³⁰¹ S. Radojčić, *нав. дело*, стр. 70

³⁰² P. Михаљчић, *нав. дело*, стр. 70

ових цркава сачувана је једино црква св. Ђорђа у Ајдановцу, док су остале углавном сачуване у темељима на којима су знатно касније, као на светим местима подизане цркве³⁰³, или пак у турским записима из XV и XVI века.

Црква св. Ђорђа у Ајдановцу подигнута је у доба Немањића у XIV веку, као метох манастира Наупаре, на шумовитим падинама Великог Јастрепца, живописана крајем XV века³⁰⁴. Најранији помен манастира је из 1492. године, кад је у манастиру извршен некакав попис, а како се у запису помињу и игумани, то је сигурно био манастир³⁰⁵. Овоме у прилог говори и помињање манастира св. Ђорђа, као манастир св. Ђурђица у турским дефтерима XV³⁰⁶ и у XVI веку³⁰⁷, као манастир св. Ђурђе код Доње Бреснице који је наставио да живи и под турском влашћу.

Црква у Ајдановцу је једнобродна грађевина правоугаоне основе, засведена полуобличастим сводом. На истоку је полукружна апсида, а на западу је припрата са мањим, касније дозиданим отвореним тремом. Фасаде ове мање цркве су мирне и једноставне, без архитектонских украса. Изнад врата која воде у припрату је плоча с текстом:

Сл.35. - Црква св. Ђорђа у Ајдановцу

"ОВА ЦРКВА АЈДАНОВАЧКА ХРАМА СВЕТОГ ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ГЕОРГИЈА ПОДИГНУТА ЈЕ ЈОШ У ДОБА НЕМАЊИЋА КАО МЕТОХ МАНАСТИРА НАУПАРЕ. ПРЕД ТУРСКОМ ВЛАДАВИНОМ РАЗРУШЕНА ЈЕ. ПО ОСЛОБОЂЕЊУ ОБНОВЉЕНА 1887. КАД ЈЕ ОСВЕЋЕНА

³⁰³ Највећи број цркава у околини Прокуља подигнут је почетком двадесетог столећа, последње пред други светски рат, за сваку је везана понека легенда која говори или да је црква старија од Турака, или да је то одувек било свето место. Како углавном није било истраживања темеља цркава, остаје да поштујемо народно предање и традицију да се сакрални објекти углавном подижу на светим местима која се поштују кроз све историјске периоде.

³⁰⁴ На цркви која је још увек жива није било археолошких радова. Конзерваторским интервенцијама су заштићени остаци живописа о којима је писала Б. Дељанин, *Манасџири Ајдановац*, ТОК, Прокупље, стр. 110-112

³⁰⁵ Документација Завода за заштиту споменика културе, Ниш

³⁰⁶ О. Зиројевић, *нав. дело*, стр. 393

³⁰⁷ Д. Кашић, *нав. дело*, стр. 107

ПОД ВЛАДАВИНОМ КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА И
ОД ЛЕПИСКОПА НИШКОГ ГОСП. ДИМИТРИЈА. ПОСТАВ-
ЉЕН НАТПИС 22. ЈУНА 1907."

Фреско декорација цркве није комплетно сачувана. Очуване фреске у припрати садрже стојеће фигуре светитеља и светих ратника, од којих се могу препознати св. Прокопије и св. Георгије на северном зиду, Богородица, Исус Христос и св. Јован Претеча на источном зиду. У припрати су највише и најбоље очуване сцене из легенди св. Ђорђа, његовог живота и мучења.³⁰⁸ Култ св. Ђорђа, храмовног патрона, био је у доба турске окупације омиљен у народу, јер се веровало да он штити народ у ратним походима. Б. Дељанин сматра да је читав ансамбл живописа цркве св. Ђорђа у Ајдамовцу радила рука самоуких, провинцијских мајстора која је веома коректно у сложеним економским и друштвеним околностима обавила поверен им посао.

Грађевине које су пратиле црквени објекат нису очуване, што је уопште случај у читавој Топлици. Један од разлога је, свакако, и посебан однос Турака који су вековима господарили овим крајевима. Док је турска држава званично респектовала веру покореног народа, поштујући и имовину цркава и манастира, у конкретним случајевима је бивало другачије. Цркве и манастири су страдали нарочито у ратним временима, кад су војске на својим походима пљачкале и палиле манастире који су им били на путу. Но, донекле су респектовали богомоље, те су уништавали манастирске конаке, пљачкали ризнице, а многе цркве су остале поштеђене³⁰⁹.

Један од манастира поменут у дефтеру из 1454. г. је манастир св. Петке. О. Зиројевић нуди као једну од могућности да је то манастир св. Петке у Растовници, на ушћу, одн. уз Бучинску реку³¹⁰. Данашња црква у Растовници је једна од нових цркава подигнутих у овом веку на старијим темељима или на светом месту. Но, манастир св. Петке у околини Прокупља се

Сл. 36. - Црква у Растовници

³⁰⁸ Б. Дељанин, нав. дело, стр. 112

³⁰⁹ Д. Кашић, нав. дело, стр. 103

³¹⁰ О. Зиројевић, нав. дело, напомена 231

помиње и у дефтерима из 1516. и 1536.г.³¹¹, а на једној од ретких сачуваних старих фотографија с краја прошлог века, може се по остацима старе цркве у Растовници закључити да по начину зидања редовима опеке и камена, ово сасвим може бити стара манастирска црква³¹².

У пописима из 1536.г. помиње се манастир Дреновац у нахији Прокупље³¹³, у дефтерима из XVI века помиње се седам одн.осам манастира међу којима и два напред поменута, и мало је вероватно да су они грађени у турско доба. Пре ће бити да је градитељски замах половином XIV века захватио и Топлицу, да је тад подигнуто више мањих сакралних објеката по већим насељеним местима, по селима поготово. Локални великаши, сходно својим могућностима, подизали су мање богомоље које су обилато помагали јер је црква уживала велики углед, представљајући стожер вере и наде српском народу. Током робовања под Турцима, највећи број богомоља је страдао, остаци неких су сачувани рецимо у Бацу, крај римских терми, у Власову, на Видовачком кршу, у Гласовику, Добротићу, Буревцу, Микуловцу, Горњој Речици, Ргају, Статовцу, и др.³¹⁴ Без детаљнијих истраживања тешко је одредити време настанка сваке од поменутих богомоља, поготово што су у највећем броју остаци једва по један ред камена (Баце, Микуловац³¹⁵, Горња Речица) за разлику од цркве у Добротићу која је, очигледно, дуже коришћена, и која је знатно боље очувана, зидови су очувани чак до висине 1,5 м. Иначе, црква у Добротићу је мала, једнобродна грађевина са апсидом, по остацима малтера на зидовима и траговима фресака закључујемо да је била живописана³¹⁶.

³¹¹ Д. Кашић, *нав. дело*, стр. 106, 107

³¹² Фотографија начињена око 1880. г. отисак на албуминском папиту, 130x190 мм, архив САНУ Београд 7901/1, I-522

³¹³ М. Васић, *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, стр. 72

³¹⁴ Документација за све набројане објекте у Народном музеју Топлице

³¹⁵ Занимљива легенда везана за црквиште у Микуловцу, да је црква побегла кад је Була у цркви обесила пелене да суши

³¹⁶ Ова у народу позната као Латинска црква налази се крај сеоског гробља, постала нам је ближа захваљујући Бранку Павловићу из Берља, истраживачу аматеру, сараднику Музеја Топлице

ПРОКУПАЧКИ ГРАД - СРЕДИШТЕ И ПРЕСТОНИЦА ТОПЛИЦЕ

Читав XIII век је Топлица проживела мирно, уз лагано развијање привреде, тако је упловила у XIV век. Огромно Душаново царство је, чини се, имало поред јаке централне власти и обласне господаре који су управљали појединим областима. Тако се у једној од повеља цара Душана /1331-1355/ помиње Рударе, село у Топлици, уз податак да њим господари деспот Иваниш³¹⁷. Не бавећи се детаљима, посредно запажамо да је Топлица била у поседу локалних великаша. После смрти Душанове, у време кад нејаки Урош, како народна песма зове Душановог наследника, није могао да сачува целовито царство, и кад слаби централна власт а јачају локални мићници, Топлица свакако постаје једна од аутономних области изузетно важних, управо због географског положаја и стратегијског значаја.

У северним крајевима некадашње моћне државе Немањића, настала је најснажнија феудална област којом је управљао Лазар Хребељановић, а која је обухватала и Топлицу. Иако је служио оба српска цара, кнез Лазар је дуго био у сенци обласних господара. Можда узроке томе треба тражити у његовом пореклу. Наиме, Хребељановићи не потичу из старе властелинске породице. Њихов сродник, Данило III наглашава да се Лазар оженио Милицом, ћерком великог кнеза Влатка, потомком Немањиног сина Вукана³¹⁸, како би се приближио светородној династији³¹⁹. Избио је на површину тек после погибије Мрњавчевића /1371/ и слома Николе Алтомановића /1373/. Тада је знатно проширио своју област која је обухватала два најзначајнија рударска средишта средњевековне Србије, Ново брдо и Рудник. Остварујући владарска права у тим областима, кнез је имао могућности да подиже

³¹⁷ М. Марковић, *нав. дело*, стр. 31, Љ. Стојановић, *нав. дело*, стр. 694

³¹⁸ "Кнез Лазар не беше пак од царске крви, међутим, жена његова била је од племена рабије поменутих царева" Љ. Стојановић. *Сѣтари срѣпски родослови и лейѳоисци*, Гласник СУД 1883, XVI

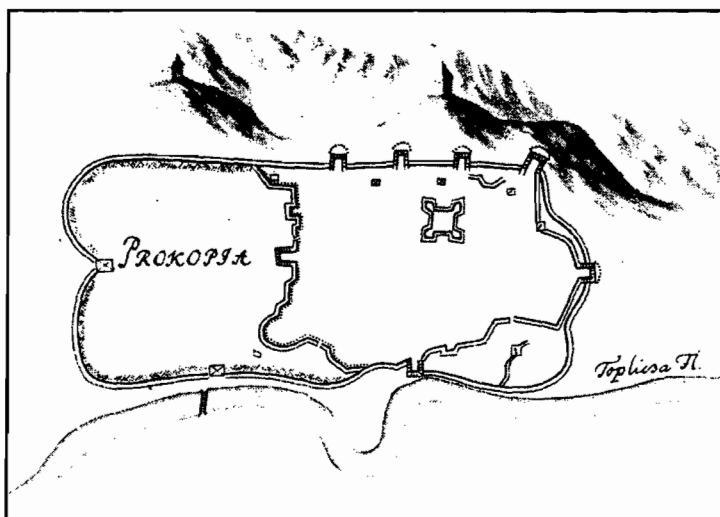
³¹⁹ Р. Михалчић, *нав. дело*, стр. 41

задужбине, утврђује градове и богато дарује манастире Србије и оне у Светој гори³²⁰.

Свестан опасности које прете Србији, а будући да је његова престоница Крушевац била у непосредној близини Прокупља, и будући да је пут са југа према Крушевцу ишао управо долином Топлице, кнез Лазар се трудио да Прокупље са осталим градовима у Топлици има улогу предстраже и обезбеђења. Т. Танасијевић наводи да су поседе у Топлици имали Лазареви блиски рођаци, да је утврђењем у Косаници управљао деспот Иваниш Алтомановић, сестрић кнеза Лазара, док народно предање говори да је утврђењем код Виче командовао Топлица Милан, кум кнеза Лазара а да је Прокупље држао таст његов, Вратко, потомак Вуканов и отац кнегиње Милице, по народном предању Југ-Богдан³²¹.

Средњевековни град у Прокупљу је, што обновљен што сазидан изнова, био спреман да у своје бедеме прихвати околно становништво, а заштићен реком и моћним бедемима био је приправан да дочека непријатеља, ма ко он био.

Пре но што су започета археолошка истраживања Прокупачког града, знало се о њему тек понешто, забележено у неколиким изворима. Први снимак града, као и његово место на карти Србије, израдио је, на основу личних посматрања, један аустријски инжењеријски официр 1689. г. за потребе командујућих

Сл. 37. - План прокупачког града из 1669. године

³²⁰ Р. Михаљчић, *нав. дело*, стр. 42

³²¹ Т. Танасијевић, *нав. дело*, стр. 65

официра³²². План овога утврђења познат нам је захваљујући архитекти Ивану Здравковићу³²³. На том плану читав град има облик правоугла са дужом северном страном. Горњи град, неправилног елипсастиг облика, са једном кулом на улазу је доста верно приказан. Прво подграђе је неправилног четвороугаоног облика (облик диктиран тереном) има једну кулу на западном, три куле на јужном бреду и једну кулу на југозападу. Друго подграђе источно од првог, допуњава облик утврђења до пуног правоугаоника, и њиме је изгледа обухваћена и кула крај Топлице. Мост на реци, назначен према кули је можда збиља постојао³²⁴, но можда је то и пројектовани мост који је требало поставити, ради лакшег контролисања утврђења.

Аустријски сликар Ф. Каниц је све зидине Прокупачког града које је затекао на терену прогласио римским³²⁵.

Летопис цркве прокупачке даје следећи опис града: "То беше знатно утврђење још у старо време, касније византијско и најзад српско. Град беше опасан овалним зидом, коме се придруживао други а затим трећи. Са југа уз стену било је три торња, у средини опасаног простора две четворостране куле, а к северу уз зид једна. На падинама према Топлици била је висока "водена" кула, очито средњевековна... Народна традиција прича, можда с правом да је то град Југ-Богдана."³²⁶ А. Дероко је дао у својој књизи план средњевековног града који је после Другог св. рата начинио Б. Вуловић³²⁷. Облик града који се тада једва дао наслутити у конфигурацији терена, сличан је стварном облику, само што је Б. Вуловић наслутио чак четири куле којих заправо нема у бреду. На плану је дато само прво подграђе са три куле на јужном зиду и делови другог подграђа западно од првог.

На фотографијама снимљеним непосредно после српско-турских ратова 1878. г. кад брдо изнад Прокупља, Хисар, још није било пошумљено, доста добро се виде остаци два концентрична бедема подграђа, на првом бреду три доста добро очуване куле, а на другом остаци једне куле³²⁸.

³²² Р. Веселиновић, *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, сл. 11

³²³ И. Здравковић, *Сивари њланови*, ЗЗСК XVI, Београд 1965, стр. 221

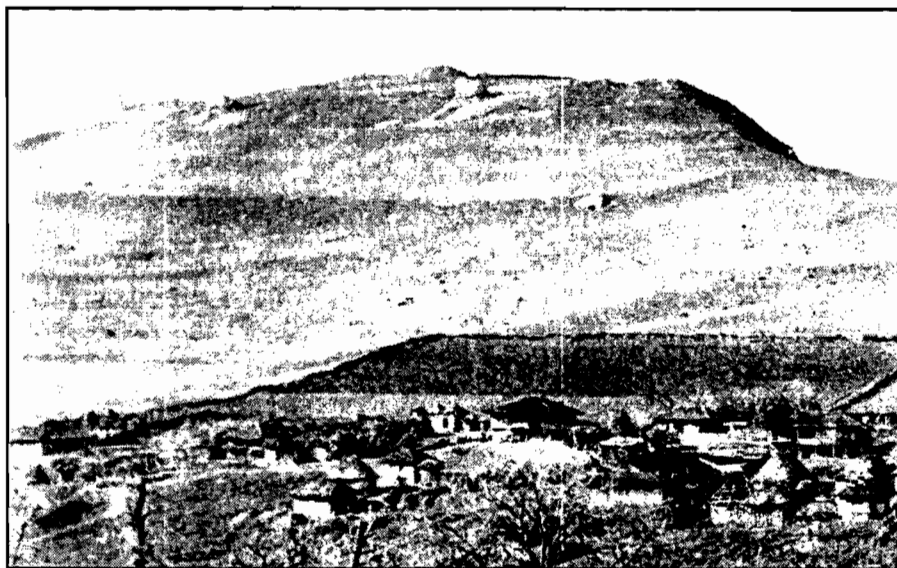
³²⁴ Стара фотографија остатака моста снимљена око 1880, Архив САНУ

³²⁵ Види поглавље античког периода у Топлици

³²⁶ М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *нав. дело*, стр. 21

³²⁷ А. Дероко, *Средњевековни градови*, Београд 1950, стр. 131

³²⁸ Фотографије из документације Музеја Топлице

Сл. 38. - Средњевековно утврђење у Прокупиљу,
снимљено крајем 19. века

Археолошким истраживањима започетим 1976. г. на старом граду, током двадесетак година рада откривен је читав горњи град и део подграђа средњевековног утврђења³²⁹.

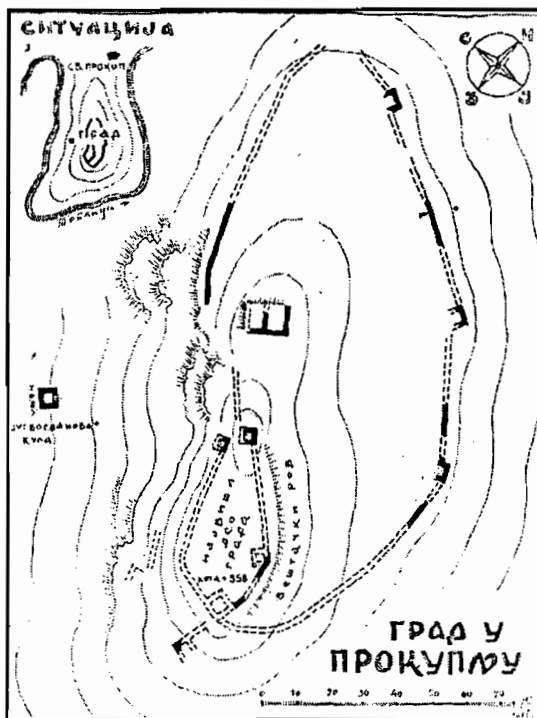
Горњи град заузима највиши плато брда (кота 358) и неправилног је елипсастиг облика. Градитељ је поштовао конфигурацију терена која је диктирала облик утврђења³³⁰. Са северне, стрме стране, бедем је ширине 1 м, док је на јужној страни чак дебљине 3,5 м. У горњи град чија површина износи приближно 500 м² се улазило са истока, кроз засведену капију коју је штитила висока и моћна донжон кула. Уз сам улаз је на северном зиду мала, тзв. потерна капија, излаз за случај нужде, најближа веза са реком и кулом уз Топлицу. Једини објекат у оквиру горњег града је мала цистерна за воду смештена у близини улаза, грађена тако да је укопана у земљу одн.стену, озидана и облепљена иловачом, испуњена шљунком, а вода се вадила из централног бунара озиданог усред цистерне. Од снабдевености водом и храном зависила је одбрамбена моћ утврђења, довољно воде је значило да посада

³²⁹ Истраживања су започета 1976. г. у организацији Народног музеја Топлице и Завода за заштиту споменика културе из Ниша, под руководством Душана Максимовића, од 1980. радовима руководи кустос Музеја Топлице Јулка Кузмановић. Паралелно са истраживачким, раде се конзерваторски и делом рестаураторски радови у организацији Завода, документација у Музеју Топлице и Заводу у Нишу.

³³⁰ Резултати истраживања објављени у часопису ТОК, Ј. Кузмановић, *Ситари брџа на Хисару*, ТОК, Прокупље 1981, стр. 76 - 85

утврђења може да издржи дугу опсаду. Како је у овом делу углавном боравила војска, то није било грађевина за смештај, томе су могли да послуже шатори од коже или неког другог материјала. Са куле осматрачнице се у ведром дану могло видети двадесетак километара уз и низ реку, те је и с те стране утврђење било обезбеђено.

Прво подграђе простирало се источно и јужно од горњег града, брањено трима кулама очуваним на јужном бедуму. И у овом делу утврђења је северни бедем ширине 1 м, будући да са те стране непријатељ никако није могао да приђе. Бедем горњег града је из овог подграђа са јужне, теже брањене стране, праћен сувим ровом, документованим током ископавања читавом јужном страном бедема³³¹. И подграђе је имало цистерну за воду, грађену на исти начин ко и цистерна у горњем граду, уз бедем како би могла да прикупља атмосферску воду, а прислоњену уз старију цистерну, наслеђену из ранијих времена³³².

Сл.39. - План утврђења на Хисару
ио Б. Вуловићу

Кула крај Топлице, у народу позната као Југ-Богданова кула, свакако је била у склопу утврђења, крај реке, да може да представља одбрану и да штити снабдевање града водом. А. Дероко наводи да је кула имала међуспратну дрвену конструкцију и да је била висока десетак метара³³³.

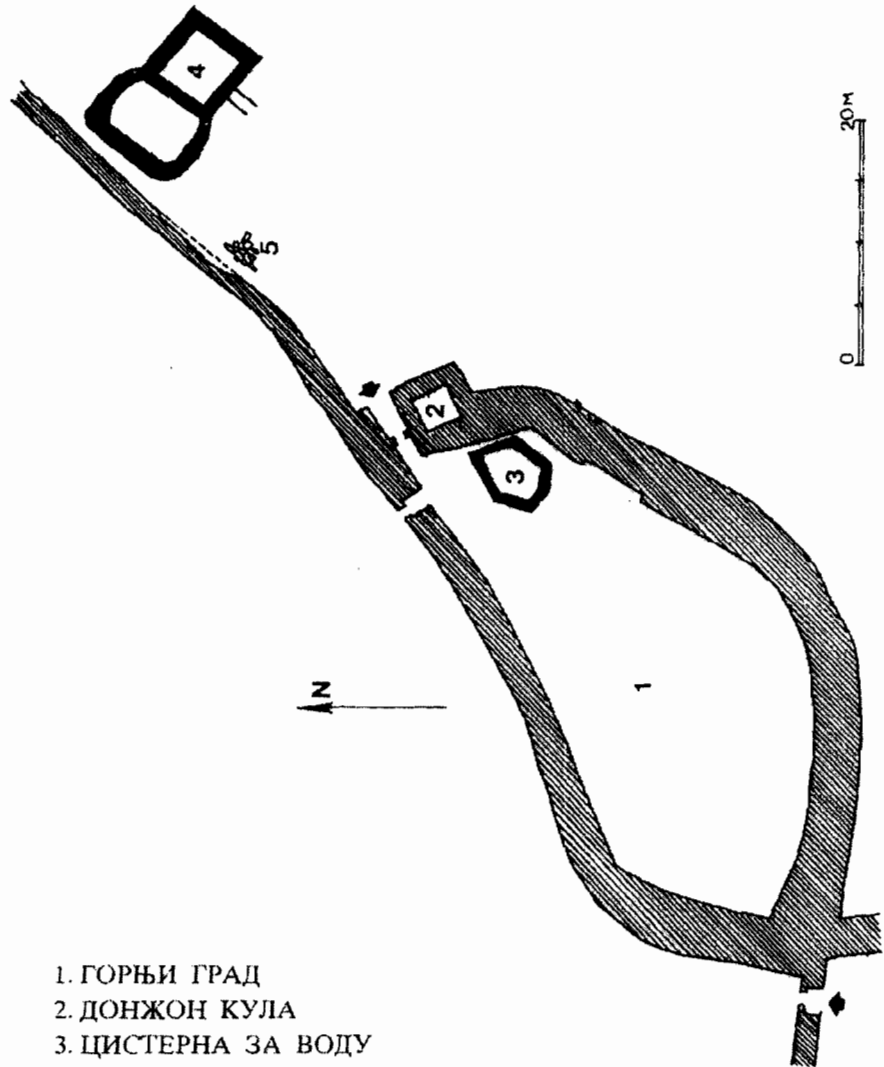
Тихомир Танасијевић, описујући средњевековни град, наводи да су утврђени градови тога времена, међу њима и Прокупље,

³³¹ Документација са ископавања у Музеју Топлице

³³² Објављено у каталогу изложбе Археолошка истраживања Хисара, Ј. Кузмановић - Цветковић, Прокупље 1988.

³³³ А. Дероко, *нав. дело*, стр. 47, 50

Утврђење на Хисару

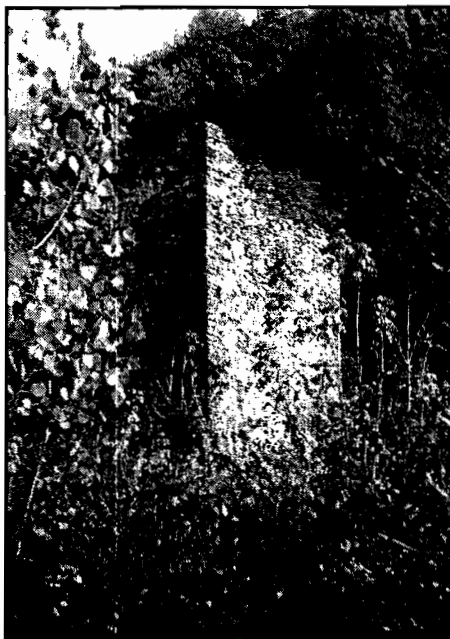
1. ГОРЊИ ГРАД
2. ДОНЖОН КУЛА
3. ЦИСТЕРНА ЗА ВОДУ
4. ЦИСТЕРНА ЗА ВОДУ У ПОДГРАЂУ
5. ОСТАЦИ ПОДА

Сл.40. - Кула у њогџрађу уиџврђења

имали лагуме ради спуштања до подножја брда, ради снабдевања водом³³⁴. Легенда о лагуму испод града позната је житељима данашњег града, но, с обзиром на састав брда испод града, а и на остале карактеристике, мало је вероватно да је лагум постојао.

Средњевековни град у Прокупљу је имао приличан број становника. Будући на значајном месту, крајем XIV века је имао статус града, какав је имао Крушевац, Сталаћ, Бован, Петрус и Лесковац³³⁵. Но, живело се чешће ван утврђених зидова, а бедеми су служили за време ратне опасности, за збег. Томе у прилог говори и темељ настрешице откривене читавом дужином северног бедема подграђа утврђења, где се спрема мала храна а о чему сведочи

Сл.41. - Јуџ Боџданова кула крај Тојлише

³³⁴ Т.Танасјевић, *нав. дело*, стр. 67.

³³⁵ М. Благојевић, *нав. дело*, стр. 48

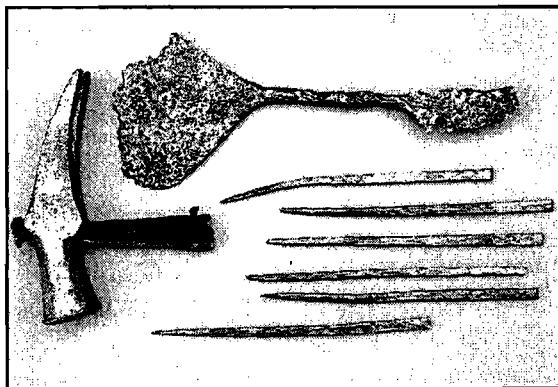
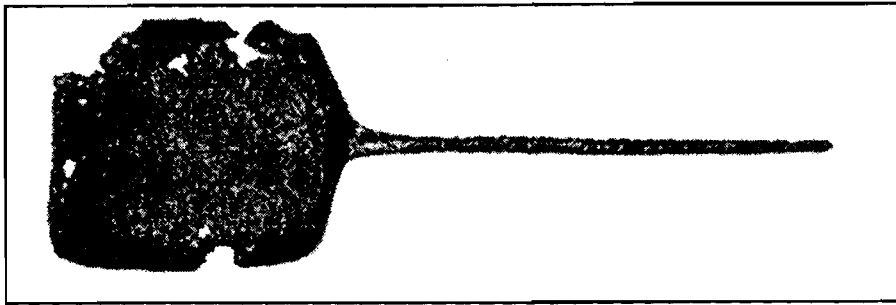
знатан број посуда за припремање хране, лонаца за кување, лопатица за убацивање хлеба у пећ³³⁶, неколико отворених огњишта и зрневље житарица пронађено угљенисано на једном огњишту. Приликом истраживања је, поред ножића за различите намене, откривено неколико делова коњске опреме и приличан број алатки за обраду коже што сведочи да су коже животиња коришћених за исхрану употрбљаване за израду обуће, делова опреме војника, за одећу и др.³³⁷

Кућа за становање живља могло је бити у подграђу, на југоисточној падини брда. Вероватно су биле густо постављене, а свакако је било тешко одржавање чистоће у

*Средњевековно утврђење у Прокуљљу:
сл.42. - Горњи ѓраг;
сл.43. - Донжон кула на улазу у ѓорњи ѓраг;
Сл.44. - Цисјерна за воду у њодѓрађу;
Сл.45 - Улаз у ѓорњи ѓраг*

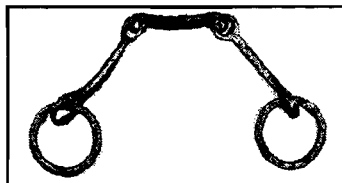
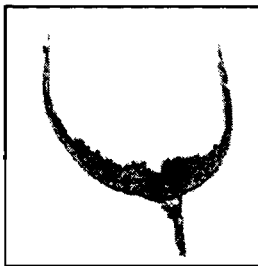
³³⁶ Предмети су изложени у поставци Музеја Топлице

³³⁷ Од алатки су откривене спатуле, пробојци, обућарски чекић, криви ножићи на сечење коже, каталог изложбе Археолошка истраживања Хисара

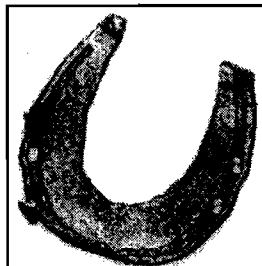

*Предмети за свакодневну употребу
откривени на Хисару:
сл. 46. лопатица за
печење хлеба,
сл. 47. алатице за
обраду коже*

великом граду, куга или "црна смрт" је 1348. г. опустошила град, зауставила његов развој и свакако десетковала становништво³³⁸.

*Делови коњске опреме:
мамуза, ђем и појковина*

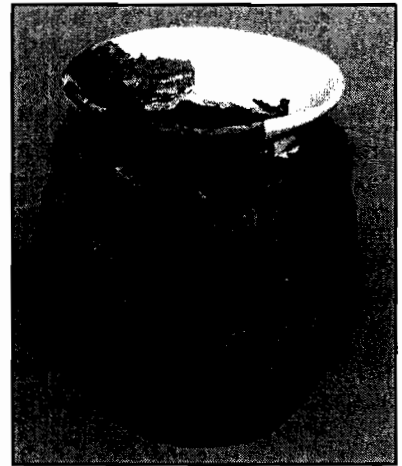
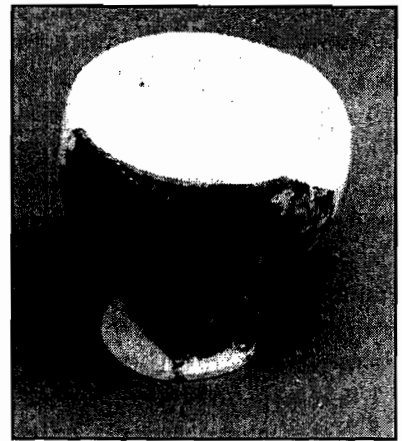

Градски живот се одвијао на тргу где се куповало и продавало, трговаца је свакако било са свих страна, Дубровчана највише, будући да су они представљали везу са приморјем, и да су снабдевали унутрашњост разном робом.

У подножју, на источној падини Хисара, већ је постојала катедрална хришћанска црква. Како је током протеклих векова црква живела, не знамо, тек, у XIV веку је црква обновљена, о чему сведочи и траг фреске откривен у јужном броду цркве³³⁹. На западном зиду другог ступца, представљен је св. Пахомије. Представљен

³³⁸ М. Спиридоновић - Пелех, М. Милинковић, Д. Ј. Ђокић, *нав. дело*, стр. 30

³³⁹ Г. Милошевић, С. Бурић, *нав. дело*, стр. 92, 93

*Средњевековно посуђе:
крчаг, ђехар и лонци за припрему
хране*

је као старац, са брадом која му пада на груди, са жутиим нимбом. Одевен је у хаљину стегнуту узицом око паса. У самом врху свода је представљен шестокрили херувим. У десном углу, на бедрима св. Пахомија је урезан натпис "ја *Алексије Ђакон дођох на ѓроб све-шоѓ великомученика Прокојија ѓодине... и још Данил и Никола монаси*". С. Ђурић фреску датује у другу половину XIV века, а натпис у XV век³⁴⁰.

У другој половини XIV века је, приликом обнове, цркви дозидан читав јужни брод, са скривеном просторијом у средини, у коју су 1386. г. пред непосредном опасношћу од Турака, склоњене мошти св. Прокопија³⁴¹ које су дотад боравиле у цркви св. Прокопија у Нишу³⁴². Од тог времена, св. Прокопије постаје патрон града, и град је убрзо, поштујући га као светитеља добио његово име.

У подножју Хисара, непуних двеста метара од цркве св. Прокопија, налази се мала црква у народу позната као Југ-Богданова или Латинска црква. Подигнута на светом месту, изнад римске и византијске базилике, са апсидом изнад апсиде византијске базилике, мала једнобродна црква с припратом представљала је изазов истраживачима. О њој су узгред писали Ст. Ризнић³⁴³ и М. Ристић који су је описали као малу једнобродну, засведену грађевину (3x 5 м, апсиде ширине 2 м) зидану наизменичним редовима тесаника и опеке. Ђ.Бошковић је цркву датовао у XIV-XV век³⁴⁴, а В. Петковић је неодређено датира у средњи век³⁴⁵. Но не треба сметнути с ума да су се истраживачи овом црквом бавили тек успут, посвећујући много више пажње цркви св. Прокопија.

У обимној студији, Т. Танасијевић нуди тумачење подизања мале цркве да би се сместила храмовна слава велике цркве по доношењу моштију св. Прокопија³⁴⁶, што не делује нарочито уверљиво.

Народно веровање да је цркву подигао Југ Богдан да би причестио војску кад је полазио на Косово, је исто тако тешко доказати. У народу одомаћен назив Латинска црква, црква је добила у XVI веку, кад је неко време у њој обављано богослужење на латинском језику, кад су је користили Дубровчани насељени у Прокупљу.

³⁴⁰ Г. Милошевић, С. Ђурић, *нав. дело*, стр. 95

³⁴¹ Прокопије је био хришћански мученик из доба цара Диоклецијана

³⁴² Јуричек, *Војна цесѓа*, ЗКЈ I, Београд 1959, стр. 126,133

³⁴³ Ст. Ризнић, *Сѓарине у Прокуиљу и околини*, *Старинар* VII, бр. 4, Бгд 1892, стр. 118-125

³⁴⁴ Ђ. Бошковић, *Годишњак СКА XLII*, Београд 1934, стр. 301

³⁴⁵ В. Петковић, *Прељег црквених сѓоменика кроз ѓовесницу срѓскоѓ народа*, Београд 1950

³⁴⁶ Т. Танасијевић, *нав. дело*, стр. 29-32

Извесно је да је мала црква подигнута у првој половини XIV века, будући да је осликана средином тог столећа, одн.у времену од 1340. До 1360. г. како доказује у обимној студији Д. Тасић³⁴⁷. Како је црква дуго била без крова, и како су фреске биле изложене атмосферилијама, прилично су слабо очуване. У доњој зони олтарске апсиде су биле фигуре шест светих архијереја, по три са сваке стране. На јужном зиду је приказана Богородица са Христом у наручју, до ње Јован претеча и свети ратници: Димитрије, Георгије Артемије и Меркурије. На западном зиду се само назиру фигуре Константина и Јелене, док је северни зид готово сасвим изгубио фреско декорацију. Другу зону источног зида чине Благовести и Причешће апостола у самој апсиди. Најбоље очуване површине друге зоне јужног зида представљају композицију Тајне Вечере.

И поред знатног оштећења фресака, запажа се да их је радио вешт мајстор, да је био добар цртач и да је слободно баратао кичицом. За ово сликарство се може рећи да припада групи малих споменика XIV века, какве је подизала властела широм Душанове државе, ангажујући мајсторе према приликама и према својим могућностима.

Колико год да нам је топографија средњовековног насеља уз утврђени град мало позната, чини се да је она била слична насељима тога времена и да се насеље настављало од бедема. Некропола је у том случају бивала одвојена од простора за становање.

Трагови некрополе средњовековног града случајно су откривени у парку испред зграде Начелства, данашње зграде СО Прокупље³⁴⁸. Откривен је женски гроб који је имао богате прилоге, и неколико гробова без прилога. У посуди од печене земље су била два прстена, наушница, вотивни ексер, два дугмета, све од сребра, и прегршт српског и турског сребрног новца којим је опредељено време сахрањивања између 1417. и 1428. г.³⁴⁹ Изузетно лепо урађено прстење које представља породично наслеђе је свакако старије, а пошто је пронађен само један гроб с прилозима, и пошто је читав потез касније насељен, остаће само претпоставка да је српска средњовековна некропола Прокупља била на платоу изнад Топлице.

³⁴⁷ Д. Тасић, *Животис средњовековне цркве у Прокуљу*, ЗЛУ 3, стр. 109-128

³⁴⁸ Приликом копања постоља за споменик, 1. јуна 1953. г. радници су открили делове средњовековног гробља. На откопаном делу је само један гроб био нетакнут, остали су били поремећени. Истраживањима 1993. у непосредној близини споменика, откривена су још три гроба без прилога. прим. Ј. К. Логично је да је приликом изградње зграде Начелства и приликом нивелисања терена поремећен знатан број гробова

³⁴⁹ М. Љубинковић, *Прокуљачки налаз српског средњовековног накитија*, ЗНМ, Београд МСМЛVIII, стр. 145-158

ТОПЛИЦА У ДОБА КНЕЗА ЛАЗАРА

Народна традиција помиње Прокупље као Југ-Богданов град. Легенда о господару Југ Богдану, о Југовићима и мајци Југовића је очувана у називима села Југ-Богдановац у близини Прокупља, у називу мале цркве и куле подно Хисара, у називу села на путу према Косову, долином Косанице. Полазећи од народне традиције, М. Марковић, и сам на основу дотад познатих извора износи хипотезу о Југ Богдану као господару града³⁵⁰, но његова претпоставка о томе како је народни песник дошао до имена Југ Богдан је прихватљива само као претпоставка. Нема сумње да су Топлицом господарили наследници Вуканови, чији је изданак Вратко, отац кнегиње Милице³⁵¹, ни да је неки великаш, Југ Богдан или некако другачије зван, владао овим крајем који је представљао одбрану одн. предстражу Лазаревој престоници у Крушевцу.

Први упад Турака у земље под Лазаревом влашћу забележен је десет година после Маричке битке. Један одред Турака су код Параћина пресрели војвода Цреп и Витомир.

Знатније Турске снаге предводио је 1386. г. сам Султан. Српска војска на челу с Лазарем се налазила у Топлици, и тад је спречен дубљи продор непријатеља у српске земље³⁵². О бици на Плочнику, која се према хроничарима одиграла те 1386. г., и кад је кнез Лазар до ногу потукао турску војску, која није успела да освоји Прокупачки град, зна се јако мало. М. Марковић³⁵³ наводи неколико извора и цитирајући их говори о Лазаревој победи која му заправо није много користила.

Султан је заправо повео велику војску са око 20.000 војника, да казни кнеза Лазара и покори његове земље³⁵⁴. Лазару је претходно упућен ултиматум, но како га није прихватио, војска је кренула од Ниша уз Топлицу. Како пишу стари летописци³⁵⁵, Лазар је

³⁵⁰ М. Марковић, *нав. дело*, стр. 33

³⁵¹ И. Руварац, *нав. дело*, М. Марковић, *нав. дело*, стр. 41

³⁵² Р. Михаљчић, *нав. дело*, стр. 42

³⁵³ М. Марковић, *нав. дело*, стр. 54, 56, 57

³⁵⁴ М. Мирчетић, *нав. дело*, стр. 102

³⁵⁵ М. Ј. Динић, *Жан Фроасар и бој на Плочнику*, Прилози КЈИФ, књ.18, Београд 1938, стр. 361; Мил. Р. Веснић, *Фроасар о бици на Плочнику*, Летопис Матице српске, год.ХСVI, књ.300, год. 1914-1921, Нови Сад 1921, стр. 405-419

очекујући Турке спремио војску и сачекао их на Плочнику. Турци су намамљени у заседу, онога момента кад је турска војска ушла у долину, Лазар је наредио да се посече шума, да се закоче путеви а опкољени непријатељ је до ногу потучен.

Народна песма која говори о Боју на Плочнику је дивно поетско сведочанство које се, такође, темељи на легендама које се негују у Топлици³⁵⁶. Кроз жалбу турског бега дата је слика страховите и крваве битке, песма такође говори да су Турци увучени у заседу, да су затим опкољени и потучени до ногу. По народној песми, као и код француског летописца, турска војска је кренула уз Топлицу од града Корвина,

*"Ћуџ Крушевица, српске ѡресѡнише.
Раг бијаше Србе да ѡкори,
Лазареву круну да обори
и Лазара са ѡресѡла збрише...
сулѡан Мураѡ, освајач ѡуђина"*

На Плочнику их је срела српска војска распоређена у бојне редове и народни певач даље каже:

*"ѡглед ми се ѡше уз ѡљану
и угледох Обилића змаја
цар јунака и нашеѡ белаја
на њеѡва крилена Ждралина
бих рекао да је на крилима.
... На лијево крило Обилића,
виђех царе, Бошка Јуѡовића,
на Дорайѡ, ѡмамна алаѡа,
с њиме осам Јуѡовића браѡа
деветѡ браѡа, деветѡ виѡезова,
све синови, ѡца Боѡданова
са ѡврдоѡа ѡрага Прокоѡова...
... Глас доѡаде са Вишке ѡлавише
од јунака Милана Тоѡлице
„Сѡанѡе мало Турци изјелише,
сѡанѡе слуѡе Мураѡа Аѡара,
да ѡримиѡе мало српскоѡ гара
месѡо круне српскоѡ кнез Лазара..."*

³⁵⁶ Текст узет са касете снимљене 1986. г. поводом годишњице битке, Борко Мвјајловић, *Битка на Плочнику*, Југодиск

Колико год народну песму прихватамо с резервом, морамо признати да се народни певач потрудио да прикаже српске јунаке из Топлице и да дочара ток битке. У недостатку поузданијих извора о бици, о самом току борбе, остаје да прихватимо народно предање, или да бар имамо мање резерве.³⁵⁷

Моравска Србија, мада невелика по пространству, била је привредно снажна и управно и војно добро организована. Опасност је претила са истока, али ни северна граница није била обезбеђена, јер се Лазар био умешао у династичке борбе у Аустро-Угарској. Уочи Косовске битке, Лазар се измирио с угарским краљем и обновио вазалне обавезе.³⁵⁸

На Видовдан, 15. јуна (28. по новом календару) 1389. г. је дошло до жестоког сукоба у коме су смрт нашли оба владара: кнез Лазар и султан Мурат. На запад су стигле вести о поразу Турака, о победи хришћанске војске. На основу савремених, а и нешто каснијих извора, Турци нису добили битку на Косову. Међутим, последице обостраних губитака биле су поразне само за слабију страну. Србија ни по броју становника, ни по економској снази није могла да се мети са Отоманском империјом. Зато су Лазареви наследници признали Бајазита, Муратовог наследника, за врховног господара.³⁵⁹

Кнегиња Милица, удова Лазарева, са синовима Стефаном и Вуком, будући да су они били малолетни, морала је да нађе начина да постигне мир с Турцима како би спречила пустошење земље. Оливеру, ћерку Лазареву, Стефан је одвео Бајазиту на двор, и то је за неко време значило мир српској земљи под турском врховном влашћу.³⁶⁰

³⁵⁷ Прим. Ј. К. Сматрамо да се више може веровати народном предању у Срба но француском летописцу који је причу о бици на Плочнику примио из ко зна које руке, мада и предање узимамо с резервом.

³⁵⁸ Р. Михаљчић, *нав. дело*, стр. 42, 43

³⁵⁹ Р. Михаљчић, *нав. дело*, стр. 45

³⁶⁰ Р. Михаљчић, *нав. дело*, стр. 47, 48

ПРОКУПЉЕ, ГРАД Св.ПРОКОПИЈА

Кнегиња Милица, удова Лазарева, се убрзо после погибије кнеза Лазара посветила цркви, но, као монахиња Евгенија је и даље учествовала у световном животу, трудећи се да сину Стефану Лазаревићу помогне да управља државом. Боравећи на Новом брду, године 1395. Кнегиња је заједно са синовима издала повељу којом неколика световна добра дарује манастиру св. Пантелејмона у Светој гори:

"Ја, Блаґочасџива и хрисџољубива монахиња Јевґенија, с боґодарованим чедима мојим, блаґочасџивим кнезом Сџефаном и браџиом му Вуком, љриџадамо молеџи се боґу и љречисџој њеґовој маџери и свейом Панџелејмону, у Свейој Гори Аџонској манасџира који се зове Руси, да нам је љомоћник џоџли и од скрби изба-виџељ. Збоґ џоґа љринесосмо овај мали љринос свейом великомученику Панџелејмону, да је на славу Боґу и љречисџој Боґомаџери и на Похвалу и дар свейом великомученику Панџелејмону.

... XIV и село Товрљане с мейохом и с меґама...

...XIX и у ґраду свейоґ Прокоџија кућу Вукоџе Боґдашевића са свом баџиџном, и два човека Раґослава и Добромира, и вино-ґрад.

...

Овај, дакле, мали љринос џио ґа љриложисмо великомученику Панџелејмону сџависмо овде у злаџоџечайном овом хрисовуљу, као џио је најред најисано, а к џоме и оно џио је ґосџодин наџ свейи кнез Лазар раније љриложио великомученику Панџелејмону доџисујемо овде са сваком наредбом и џоџврдом..."³⁶¹

Поседовање људи, кућа и баштине било је од посебне користи за манастир јер је омогућавало монасима да се лакше крећу по Србији, уживајући нејвероватније бесплатан стан и храну по градским насељима, односно по кућама које су биле потчињене манастиру св. Пантелејмона³⁶².

³⁶¹ Списи о Косову, *Панџелејмонска џовеља кнеґиње Милице из 1395.г.*, Ед. Стара српска књижевност, Београд 1993, стр. 107

³⁶² М. Благојевић, *нав. дело*, стр. 41

Повеља кнегиње Милице је први документ који помиње град под тим именом. Будући да су пред најездом Турака Нишлије понеле мошти св.Прокопија, које су дотле чуване у нишкој епископској цркви, да су мошти похрањене у новосазиданој скривници прокупачке цркве, године 1386. г., убрзо се у овим крајевима раширило веровање у новог заштитника града, св. Прокопија, мученика из доба гоњења хришћана, аскету и клирика из Палестине³⁶³. Како је св. Прокопије већ био познат и поштован светац, није било потребно много времена да град који је чувао његове остатке добије име светитеља. Рок од девет година, колико је прошло од похрањивања моштију до писања Повеље, био је свакако довољан да се поштовање и ново име града широко прихвате.

Мишљење Драгашевића³⁶⁴ да је име Прокупља од глагола прокопати, уз покушај да се необичан ток реке око брда Хисара протумачи као интервенција људи, са данашњег становишта је неприхватљиво.

Повеља кнегиње Милице, иако мало говори о самом граду Прокупљу, помињући само кућу и два човека, намеће питање одакле кнегињи право да поклања поседе, није ли то наслеђе од оца и браће, а које њој више није много значило; наслеђе којег се одрицала у корист цркве, рачунајући да црква може бити уточиште у смутним временима, и да ће Турци поштовати веру и материјална добра манастира покорених земаља. Виноград који Милица поклања сведочи о некадашњем богатству града, уз жељу да се оно на неки начин сачува потомцима.

³⁶³ Ј. Поповић, М. Стојков, *Ојшња црквена историја I*, стр. 262

³⁶⁴ Драгашевић, *Археолошко-географска истраживања*, Београд 1887, стр. 60, 61

ЗАКЉУЧАК

Историјски развитак Топлице умногоме је зависио од природног, геоморфолошког карактера земље, као и специфичног положаја који је омогућавао и условљавао везе са околином и њен културни и економски развитак кроз све етапе историјских збивања. То што се Топлица налази на средњобалканској трансверзали и што је одувек веза између моравске долине и Косова одн. Црног и Јадранског мора, као и одговарајућа конфигурација терена и погодна клима, учинили су да је Топлица насељена у најранијим фазама млађег каменог доба. Међутим, о историји Топлице је још увек тешко говорити категорично јер је читав крај мало истражен и недовољно познат да често морамо говорити у претпоставкама.

Данашња знања показују да је комуникација Топлицом коришћена одвајкада, да су овуда ишли културни утицаји, трговина, али да су овим путевима долазили пљачкаши, освајачи; готово да није било војске на Балкану, а да није у својим походима прошла Топлицом и оставила траг.

Данашња сазнања показују да је у време неолита, поготово у млађој фази, Топлица била једно од најзначајнијих подручја средњег Балкана, са Плочником у средишту и низом мањих локалитета у околини а опет у тесној вези с њим. Поготово што сва досадашња археолошка истраживања указују да у овом крају, одн. на Плочнику треба тражити саме почетке прераде бакра, почетке металног доба које заправо још увек траје.

Метално доба праисторије са два делом истражена локалитета у Топлици је још увек недовољно познато, али материјални остаци указују на буран живот овога краја у тим временима.

Прве векове нове ере су у Топлици обележили Римљани који су по освајању ових простора кренули да граде путеве и своја станишта, будући да је Топлицом ишао значајан пут који је спајао Ниш, једну од важних раскрсница, са Јадранским морем. Неколико векова римске доминације значили су приличну романизацију и урбанизацију Топлице, материјални остаци бројних грађевина указују на то. Римљани су максимално користили природна богатства Топлице од плодне земље и руде, па све до минералних вода.

Деобом Римског царства, Топлица је остала у границама источног царства, касније Византије и то се у многоне одразило на укупан живот овога краја. Доласком Словена који су овде нашли згодне услове за живот, коначно је, за дужи временски период, оформљена етничка слика Топлице. Словени, заправо Срби, су у Топлици зачели своју државу, хришћанску, православну, српску, са Стеваном Немањом као родоначелником лозе. Срби су градили градове и цркве, бројни материјални остаци указују на то, писаних трагова има тек помало. Померањем седишта Немањине државе дубље у унутрашњост, будући да је било тешко одбранити границе мале државе на Балкану и да је било непријатеља са свих страна, Топлица поново остаје на маргинама збивања. Добија на значају у време распада српске државе, у време кад Турци почињу да надиру и кад се обнављају многи раније подигнути градови а који служе и за одбрану и за збег бројном српском живљу.

Топлица се успешно одупрла Турцима, град у Прокупљу нису могли да освоје, у бици на Плочнику су Турци страховито поражени 1396. г. После Косовске битке, после турских освајања живот у Топлици се наставља, знатно другачије, а што више није тема ове књиге.

SUMMARY

The development of Prokuplje throughout its history was largely conditioned by the natural, geomorphologic characteristics of the terrain, and by its specific position that caused and made possible the communications with the surrounding area, as well as its cultural and economic prosperity. Being situated on the central Balkan transversal and thus always a connection between the Morava valley and Kosovo, that is, the Black and the Adriatic Sea, with an appropriate configuration of the ground and a pleasant climate, Toplica was settled in the earliest phases of the Stone Age. However, due to the fact that the whole region is widely unexplored, and that many things are still unknown, we can mostly hypothesize about the history of Toplica.

Today it is known that the Toplica communications have been used since the earliest times, for commerce and cultural influences, but also by plunderers and passed through Toplica and left some traces there.

During the Neolithic period, especially in its earlier phase, Toplica was one of the most important places of the central Balkan with Pločnik in the middle and a number of smaller sites in the neighboring area (Merovac and Mačina) closely connected to it. All the archaeological excavations indicate that Pločnik should be searched for the evidences of copper processing, that is the beginning of the Metal Age in which we are actually still living.

The Metal Age of Toplica with two partly explored excavation sites in Gornja Stražava and Donja Toponica, is still not well-known, but the preserved objects of that time are indicative of a flourishing life.

In the centuries AD, the Romans conquered this area and started building settlements and roads, since along the Toplica river there was the route of an important road that connected Niš, a significant crossroads, to the Adriatic Sea. During the few centuries of the Roman rule, Toplica was considerably romanized and urbanized. Lots of ruined

buildings bear testimony to this. The Romans were fully exploiting the natural resources of Toplica: the fertile soil, ore, mineral water. Poitinger's board, the itinerary of important Roman roads, shows that the Roman road Naissus – Lissus, partly led along the Toplica, Kosanica and then towards the Adriatic Sea. An important stop on that road was Prokuplje, Roman Hammeum, the remnants of which are still preserved. The road to Scupi which started from Prokuplje, stretched from the Bejašnica valley, Zlata, Caričin Grad, towards the south. There are numerous ruins of the Roman villas along the main road in Berilje, Merovac, Kondželj, Beloljin. The most important is the thermal bath in Bace which was discovered and preserved in the course of the construction of the highway to Kuršumlja. In Prokuplje, in the foothill of Hisar, there are still the remnants of Hercules temple.

After the division of the Roman empire, Toplica was a part of the Eastern empire, and later of Byzantium, which influenced the entire life of this area.

With the arrival of the Slavs, who found this place suitable for living, the ethnic structure of Toplica was stabilized for a considerably long period of time. The Slavs, that is, the Serbs, established the Serbian Orthodox Christian state, with Stefan Nemanja as the founder of the dynasty. There are numerous material evidences, yet too few written documents to prove that the Serbs built towns and churches.

The church of St. Procopije, from the pre-Nemanja period, was built in the 10th century according to the church annals and well-preserved foundations of the trefoiled base basilica with three apses. It was destroyed and rebuilt a number of times. At the end of the 14th century, in the course of extensive renovations the south nave was added to store the relics of St. Prokopije who soon became the patron saint of the town that was later named after him. The church was finally constructed as the fivefoiled base basilica at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

As it was hard to defend the borders of a small Balkan state from numerous enemies, the center of Nemanja's state was moved further into the interior, which left Toplica on the margins of the country. In the beginning of the Turkish invasion and the disintegration of the Serbian state, many of the old towns were restored to be used for defense and shelter, and thus Prokuplje became important once again. The old town on Hisar (built by Jug Bogdan according to legends), was restored and rebuilt by the end of the 14th century. The 20 years long

research shows that it was a strong fortification with an upper town on the very top and two rows of ramparts down below, which represented a well-organized defense system. In case of danger, the whole population together with their properties could take shelter there. The well-preserved tower near the Toplica river, known as Jug Bogdan's tower, was at the time probably inside the city walls.

In the foothill, near St. Prokopije church, there is a small, single-naved church with a parvis, partly built on the foundations of a Roman, and later Byzantine basilica. It is the Latin, or Jug Bogdan's church with the 15th century frescoes.

In Toplica, the Turks were confronted with strong resistance. They could not conquer Prokuplje, and were heavily defeated in the battle on Pločnik, in 1396. After the battle of Kosovo and after the Turkish invasion, life in Toplica goes on, but considerably changed, which, however, is not included in the theme of this book.

Translated by Nadežda Stojković

СКРАЋЕНИЦЕ У НАПОМЕНАМА

АР	Arheološki pregled
АР	Археолошка радионица, Параћин
Bulletin,	Bulletin of American School of Prehistoric research, 12, 1936
Цвјетићанин,Т., Поповић, И., Кондић, Ј., Поповић, В., Борић- Брешковић,Б., Сребро	Цвјетићанин, Т., Поповић, И., Кондић, Ј., Поповић, В., Борић - Брешковић,Б., Античко сребро у Србији, Београд 1994.
Ћершков, Е., Put Naissus – Scupi	Rimski put Naissus–Scupi i stanica Viciano, Glasnik muzeja Kosova i Metohije VI, Priština 1961.
Ћершков, Е., Rimljani,	Ћершков, Е., Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.
Дероко, А.	Средњевековни градови у Србији, Македонији и Црној Гори, Београд 1950.
ЕИ	Економски институт, Београд
Гарашанин, М. и Д., Праисторијске културе,	Гарашанин, М. и Д., Праисторијске културе Поморавља и Источне Србије, Ниш 1971.
ГИ	Геолошки институт, Београд
Глас СКА	Глас Српске краљевске академије

ГМКМ	Гласник музеја Косова и Метохије, Приштина
Grbić, M., Pločnik	Grbić, M., Pločnik Aeneolitische Ansiedlung, Beograd 1929.
IMC	INSCRIPTIONES DE LA MESIE SUPERIEURE
Историја I	Историја српског народа, књига прва, Београд 1981
Историја II	Историја српског народа, књига друга, Београд 1982.
Jiricek, K., Die Heerstrase	Jiricek, K., Die Heerstrase
Јордовић, Ч., Римске терме у Бацу,	Јордовић, Ч., Римске терме у Бацу, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку
Jovanović, A., Nakit	Jovanović, A., Nakit u rimskoj Dardaniji, Beograd 1978.
Јовановић, Б., Почеци металургије	Јовановић, Б., Почеци металургије у јужној области Винчанске групе, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку
Каниц, Ф.Србија,	Каниц, Ф. Србија, земља и становништво, Београд 1985.
Kanitz, F., Romische studien...	Kanitz, F., Romische Studien in Serbien, Wien 1892.
Krstić, D. Gornja Stražava, AP 4	Gornja Stražava, Prokuplje, Arheološki pregled 4, Beograd 1962.
Крстић, Д. Некрополе,	Крстић, Д., Праисторијске некрополе у Горњој Стражави, Зборник Народног музеја XIV - 1, Београд 1992
Кузмановић- Цветковић, Ј., Митрина икона	Кузмановић-Цветковић, Ј., Митрина икона из Цигоља, Нишки зборник 19, Ниш 1995

MCJ	Monumenta Cartographica Jugoslaviae
Mirković, M., Gradovi	Mirković, M., Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1967.
Мирковић, М., Пут Naissus-Scupi	Мирковић, М., Римски пут Naissus-Scupi и станице Ad Fines, Жива Антика 10, Скопје 1960.
НЗ	Нишки зборник, Ниш
OZ	Osječki zbornik
Rapazoglu, F., Plemena	Rapazoglu, F., Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969.
Петровић, П., Археологија Топличког краја	Петровић, П., Археологија Топличког краја, саопштење на научном скупу " Прокупље у праисторији, антици и средњем веку" у Прокупљу, новембра 1995.
Petrović, P., IMC IV	Petrović, P., INSCRIPTIONES DE LA MESIE SUPERIEURE IV, Beograd 1979.
Петровић, П., Ниш	Петровић, П., Ниш у античко доба, Ниш 1976.
Поповић, И., Оруђе	Поповић, И., Античко оруђе од гвожђа у Србији, Београд 1988.
Прилизи КЈИФ	Прилози за књижевност, језик и филозофију
Радојчић, С. Српска уметност	Радојчић, С. Српска уметност у средњем веку, Ed. Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd-Zagreb-Mostar 1982.
Спиридонових, М., Милинковић, М., Ђокић, Д.Ј., Летопис	Спиридонових, М., Милинковић, М., Ђокић, Д.Ј., Летопис цркве прокупачке и историја вароши Прокупље, Ниш 1930.
Stalio, B. Pločnik, AP 2	Stalio, B., Pločnik – Prokuplje – naselje, Arheološki pregled 2, Beograd 1960.

Stalio, B. Pločnik, AP 4	Stalio, B., Pločnik – Prokuplje – naselje vinčanske grupe, Arheološki pregled 4, Beograd 1962.
Стричевић, Ђ. Бреговина-Кале	Стричевић, Ђ., Преглед археолошких истраживања у НР Србији 1957., Бреговина-Кале, Старицеар НС/1960, Београд 1961.
Шкриванић, Г., Југословенске земље	Шкриванић, Г. Југословенске земље на Појтингеровој табли, Monumenta Cartographica I, Београд 1974
Шљивар, Д., Плочник	Шљивар, Д., Плочник код Прокупља, насеље неолитског и енеолитског периода, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку
Трбуховић, В., Доња Топоница	Трбуховић, В., Доња Топоница, дарданска и словенска некропола, Прокупље-Београд, 1970
Вучковић, В., Бресница	Вучковић, В., Насеље млађег каменог доба у Бресници код Прокупља, Археолошка радионица Параћин, 1994.
ЗЛУ	Зборник за ликовне уметности
ЗНМ	Зборник Народног музеја Београд
Zotović, Lj., Limes	Zotović, Lj., Ispitivanja kasnoantičke nekropole u Nišu, Limes u Jugoslaviji, Beograd 1975.
ЗРГЗ	Зборник радова Географског завода, Београд
ЖА	Жива антика, Скопје

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bartel, B., Kondić, V.,
Werner, M. Journal of Field Archeology, 1979
- Благојевић, М. Србија у доба Немањића, Београд
1989.
- Благојевић, М. Манастирски поседи крушевачког
краја, Крушевац кроз векове,
Крушевац 1972.
- Бошковић, Б. Годишњак Српске краљевске
академије XLII, Београд 1934.
- Богдановић, Михаљчић,
Ђирковић, Калић,
Ковачевић-Којић,
Благојевић, Бабић-
Ђорђевић, Ђурић,
Спремић, Божић,
Пантић, Ивић
Историја српског народа, друга
књига, Београд 1982.
- Čerškov, E. Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd
1969.
- Čerškov, E. Rimski put Naissus – Scupi i stanica
Viciano, Glasnik muzeja Kosova i
metohije VI, Priština 1961.
- Цвијић, Ј. Балканско полуострво, Београд 1966
- Дељанин, Б. Манастир Ајдановац, ТОК,
Прокупље 1981.

- Дероко, А. Средњевековни градови у Србији, Македонији и Црној Гори, Београд 1950.
- Ђорђевић, Т. Поред Топлице, Братство VIII, Београд 1896.
- Ђорђевић, Т. Aus Sudserbien, JHR IV, Дрча, С. Naissus - Sirmium, обрада метала, Ниш 1983.
- Драгашевић, Археологијско-географска истраживања, Београд 1887,
- Драгашевић, Археологијско-географска истраживања, Београд 1887.
- Економски институт Program društveno-ekonomskog razvoja privredno nedovoljno razvijenog područja juga Srbije – Prokuplje–Beograd 1991,
- Ферјанчић, Б. Византија и јужни Словени, Београд 1966.
- Fewks, V.J. Bulletin of American School of Prehistoric Research, 12, 1936,58
- Гарашанин, Д.и М. Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Ниш 1971.
- Гарашанин, М. Поводом праисторијских и раносредњевековних налаза из једног тумула у Клинцима, Старинар III-IV, Београд 1952.
- Гарашанин, М. и Д. Праисторија Србије I, II, Београд 1973
- Гарашанин, М.и Д. Археолошки налази у Србији, Београд 1951.

- Геолошки институт Угљеви Топлице, Програм
истраживања угља у Топличком
басену, Београд 1984.
- Grbic, M. Plocnik Aeneolitische Ansielduhg,
Beograd 1929.
- група аутора Византијски извори за историју
народа Југославије, I, Београд 1955.
- Hahn, Reise von Belgrad nach Saloniki, Wien
1861.
- Јиричек, К. Историја Срба, Београд 1923.
- Јиричек, К. Војна цеста од Београда за
Цариград у средњем вијеку, Зборник
Константина Јиричека I, Београд
1959.
- Јордовић, Ч. Римске терме у Бацу, Прокупље у
праисторији, антици и средњем веку,
Прокупље-Београд 1999.
- Јовановић, А. Накит у Римској Дарданији, Београд
1978.
- Јовановић, Б. Металургија бакра у јужним и
источним областима Винчанске
културе, Прокупље у праисторији,
антици и средњем веку, Прокупље-
Београд 1999.
- Кашић, Д. Црква у крушевачком крају до првог
српског устанка, Крушевац кроз
векове, Крушевац 1972.
- Каниц, Ф. Србија, земља и становништво,
Београд 1985.

- Kanitz, F. Romische studien in Serbien, Wien 1892.
- Кондић, Ј. Касноантичко сребро, Античко сребро у Србији, Београд 1995.
- Кондић, В.- Поповић, В. Царичин Град, Београд 1987.
- Kovrig, I. INTERCISSA II, Budapest 1957.
- Krstić, D. Gornja Stražava, Prokuplje, Arheološki pregled 4, Beograd 1962
- Крстић, Д. Праисторијске некрополе у Горњој Стражавим Зборник Народног музеја XIV - 1 , Београд 1992.
- Кузмановић, Ј. Стари град на Хисару, ТОК, Прокупље 1981.
- Кузмановић, Ј. Средњевековно утврђење, каталог изложбе Археолошка истраживања Хисара, Прокупље 1984.
- Кузмановић-Цветковић, Ј. Археолошка налазишта општине Прокупље, /каталог изложбе7 Прокупље 1988.
- Кузмановић-Цветковић, Ј. Митрина икона из Цигоља, Нишки зборник 19, Ниш 1995.
- Ledek–Premerstein–Vulić Antike Denkmaler in Serbien, JHR IV, Wien
- Летопис попа Дукљанина, Едиција Српска књижевност у 24 књиге, Београд 1988.
- Lisičar, P. Grci i Rimljani, Zagreb 1971.
- Марковић, М. Топлица у прошлости, Ниш 1933.
- Микулчић, И. Доцноримските гробови от Скупи, Годишен зборник на Философскиот факултет, књ.26, Скопје 1974.

- Милићевић, Ђ. Краљевина Србија, Београд 1884.
Millet, G. L, ansien art Serbe, Les eglises, Paris 1919.
- Милошевић, Г. Црква св.Прокопија, опис грађевине, каталог изложбе Археолошка истраживања Хисара, Прокупље 1984.
- Милошевић, Г., Ђурић, С. Црква св.Прокопија у Прокупљу, резултати истраживачких радова у 1987.години, Старинар XXXVIII/1987., Београд 1988.
- Милутиновић,Д., Валтровић, М. Извештај друштвених изасланика за снимање живописних и архитектонских старина српских, Гласник српског ученог друштва XLVIII, Београд 1880.
- Мирчетић, Д. Војна историја Ниша I, Ниш 1994.
Mirkočić, M. Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1967.
- Мирковић, М. Римски пут Naissus - Scupi и станице Ad fines, Жива антика 10, Скопје 1960
- Несторовић, С. Под Хисаром, Београд 1972.
Nogarol, L. Doplitz – grad na Toplici, Rad JAZU LVI, Zagreb 1881.
- Новаковић, С. Белешке др.Брауна, Споменик Српске краљевске академије IX, 1981.

- Оршић-Славетић, А. Белешке с путовања, Старинар X/XI, Београд 1936.
- Parazoglu, F. Srednјebalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969,
- Петковић, В. Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1929.
- Петровић, П. Ниш у античко доба, Ниш 1976.
- Петровић, П. Латинска црква, каталог изложбе “Археолошка истраживања Хисара”, Прокупље 1984.
- Петровић, П. Археологија Топличког краја, саопштење на научном скупу “Прокупље у праисторији, антици и средњем веку”, у Прокупљу октобра 1995.
- Petrović, P. INSCRIPTIONES DE LA MESIE SUPERIEURE, IV, Beograd 1979.
- Поповић, И. Античко оруђе од гвожђа у Србији, Београд 1988.
- Поповић, И. Експлоатација сребрне руде и пут до финалног производа, Античко сребро у Србији, Београд 1995.
- Поповић, Ј.-Стојков, М. Општа црквена историја I, Поповић, Владимир Рановизантијски мозаици у Злати, Зборник радова Народног музеја Београд XII - 1, Београд 1986.
- Поповић, Владислав Културно-историјски значај цркве, каталог изложбе Археолошка истраживања Хисара, Прокупље 1984.

- Љубинковић, М. Немањине цркве у Топлици, ТОК, Прокупље 1981.
- Љубинковић, М. Прокупљчки налаз средњевековног накита, Зборник Народног музеја , Београд MCMLVIII
- Radojčić, S. Srpska umetnost u srednjem veku, edicija Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd – Zagreb – Mostar, 1982.
- Ракић, М. Из нове Србије, Прокупље, Отаџбина, друга година, књ.4, св.13-16, Београд 1880.
- Ракићевић,Т. Издани и извори у Топличкој котлини, Зборник радова ГЗ, Београд 1969.
- Ризнић, М. Са пута по Топлици, Старинар II, Београд 1885.
- Ризнић, М. Старине у Прокупљу и околини, Старинар, година II, Београд 1885.
- Ризнић, М. Старине у Прокупљу и околини, Старинар VII, бр.4, Београд 1950.
- Руварац, И. Годишњица
- Seydlitz, M. Rad JAZU LXXXIV, Zagreb 1887.
- Спиридонович-Пелех, М., Милинковић, М., Ђокић, Д. Летопис цркве прокупачке и историја вароши Прокупље, Ниш 1930.
- Списи о Косову Пантелејмонска повеља кнегиње Милице из 1395.г. Едиција Стара српска књижевност, Београд 1993.

- Срејовић, Мирковић, Ковачевић, Ивић, Ђирковић, Максимовић, Калић, Богдановић, Ђурић, Ферјанчић, Благојевић, Бабић-Ђорђевић, Михалчић
- Stalio, B. Историја српског народа, прва књига, Београд 1981
- Stalio, B. Плоћник – Prokuplje – naselje vinčanske grupe, AP 4, Beograd 1962.
- Stanojević, S. Плоћник – Prokuplje – naselje, AP 2, Beograd 1960,
- Stanojević, S. Историја српског народа, Београд 1910.
- Stefan Prvovenčani Живот светог Симеона, Сабрани списи, Едиција Стара српска књижевност, Београд 1988.
- Stefanović, A. Стара српска црквена архитектура и њен значај, Српски књижевни гласник IX,
- Stojanović, Lj. Стари српски записи и натписи, едиција Стара српска књижевност, Београд 1988.
- Stojanović, Lj. Старе српске повеље и писма, књ. I, Београд-Ср. Карловци 1929-1934.
- Stojanović, Lj. Стари српски родослови и летописи, Гласник Српског ученог друштва, Београд 1883.
- Stričević, B. Преглед археолошких истраживања у НР Србији 1957., Бреговина - Кале, Старинар НС/1960, Београд 1961.

- Шкриванић, Г. Југословенске земље на Појтин-
геровој табли, Monumenta cartographi-
ca Jugoslaviae I, Београд 1974.
- Шљивар, Д. Плочник код Прокупља, насеље
винчанске културе и проблем ране
металургије бакра, Прокупље у
праисторији, антици и средњем веку,
Прокупље-Београд, 1999.
- Танасијевић, Т. Историјске знаменитости и
прошлост града Прокупља (са
летописом цркве прокупачке),
Прокупље 1961.
- Тасић, Д. Живопис средњовековне цркве у
Прокупљу, Зборник за ликовне
уметности 3, Београд
- Тодоровић, Ј. Ранословенске пећи код Вишњице,
Старинар VII-VIII, НС 1958.
- Трбуховић, В.и Л. Доња Топоница, дарданска и
словенска некропола, Прокупље-
Београд 1970.
- Васић, М. Становништво крушевачког
санџака, Крушевац кроз векове,
Крушевац 1972.
- Веселиновић, Р. Крушевац и Крушевљани у аустро-
турским ратовима у XVII и XVIII
веку, Крушевац кроз векове,
Крушевац 1972.
- Веснић, М. Жан Фроасар и бој на Плочнику,
Прилози КЈИФ, књ.18, Београд 1938

- Веснић, М. Фроасар о бици на Плочнику, Летопис Матице српске, год.ХСVI, књ.300, год.1914-1921, Нови Сад 1921.
- Вучковић, В. Насеље млађег каменог доба у Бресници код Прокупља, Археолошка радионица, Параћин 1994
- Вулић, Н. Западна граница Горње Мезије, Глас Српске краљевске Академије CLX, Београд 1934.
- Вулић, Н. Споменик XXXVIII
- Здравковић, И. Стари планови у збиркама неких установа у Бечу, Зборник заштите споменика културе XVI, Београд 1965.
- Зиројевић, О.- Ерен, И. Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446), Врањски гласник књ.IV, Врање 1968.
- Zotović, Lj. Ispitivanja kasnoantičke nekropole u Nišu, Limes u Jugoslaviji, Beograd 1975.

Први рецензент ове књиге, др Петар Петровић није, на моју велику жалост, стигао да напише своју рецензију. Отишао је изненада и оставио огромну празнину за собом... Коначну рецензију дали су др Ивана Поповић и др Борислав Јовановић; њихове примедбе и сугестије учиниле су да ова књига добије коначан облик, на чему сам им истински захвална.

Ј.К.Ц.

ИЗВОД ИЗ РЕЦЕНЗИЈЕ:

"Поглавље посвећено праисторији у монографији Јулке Кузмановић-Цветковић представља прву целовиту студију тог дуготрајног развоја старих цивилизација у Топлици. Стога ће ова монографија представљати вредан допринос за даља истраживања праисторијских култура овог подручја."

др Борислав Јовановић

"Књига Прокупље - град светог Прокопија је драгоцен рад једног археолога који је успео да интердисциплинарним приступом осветли прошлост Топличког региона, дугу 20 векова. Тај огромни хронолошки распон могао се премостити само издвајањем и изношењем најбитнијих података за сваки период. Ј.Кузмановић-Цветковић је управо то успела. Концизним, јасним и писменим излагањем она нам је представила смену култура и културних утицаја у Топличком басену, најзначајније споменике сакралне и профане архитектуре и многобројан покретни археолошки материјал, не заборављајући никад притом човека, становника ових крајева, чији је привредни и духовни живот покушала да нам осветли. Наравно, овакав рад који представља значајну синтезу, могао се реализовати само уз коришћење богате археолошке, историјске, етнографске и друге литературе. Методолошки добро постављен, он може да послужи као пример како треба прићи раду на монографијама о одређеним регионима."

др Ивана Појовић

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Јулка Кузмановић - Цветковић рођена је 13. августа 1954. године у селу Вршевац, општина Куршумлија, од оца Правдољуба и мајке Стадије; срећна супруга Зорана Цветковића и поносна мама Димитрија и Анђелије.

Основну школу и Гимназију завршила у Куршумлији. Филозофски факултет, групу за археологију, завршила 1977. г. Од 1. октобра 1979. ради у Народном музеју Топлице као први запослени топлички археолог, од 2005. г. музејски саветник.

Покушава да направи археолошку карту Топлице, да открије **СТАРИ ГРАД У ПРОКУПЉУ** и да пронађе металурге из Плочника.

САДРЖАЈ

УВОД	5
ПРАИСТОРИЈА	7
МЛАЂЕ КАМЕНО ДОБА - НЕОЛИТ	9
СТАРЧЕВАЧКА КУЛТУРА	10
ВИНЧАНСКА КУЛТУРА	12
МЕТАЛНА ДОБА - БРОНЗАНО, СТАРИЈЕ И МЛАЂЕ ГВОЗДЕНО ДОБА	19
АНТИЧКИ ПЕРИОД	25
ДОБА РИМСКЕ ВЛАДАВИНЕ	27
ПРОКУПЉЕ, римски НАММЕУМ	32
Римска насеља дуж главног пута	39
Римски пут НАММЕУМ -SCUPI	43
Римска насеља у подножју Јастрепца	46
Живот становника Топлице у римском периоду	48
ТОПЛИЦА У ГРАНИЦАМА ИСТОЧНОГ РИМСКОГ ЦАРСТВА - ВИЗАНТИЈЕ	52
РАЗДОБЉЕ СРЕДЊЕГ ВЕКА ДО ТУРСКИХ ОСВАЈАЊА ..	59
ДОСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА	61
СЛОВЕНИ У ТОПЛИЦИ	64
ПОЧЕЦИ ХРИШЋАНСТВА КОД СЛОВЕНА	69
ПРОКУПЉЕ У ПРЕДНЕМАЊИЋКОМ ПЕРИОДУ	72
ТОПЛИЦА У ДОБА НЕМАЊИЋА	79
ОСНОВИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА	85
НАСЕЉА	88
ЦРКВЕНЕ ГРАЂЕВИНЕ	90
ПРОКУПАЧКИ ГРАД - СРЕДИШТЕ И ПРЕСТОНИЦА ТОПЛИЦЕ	94
ТОПЛИЦА У ДОБА КНЕЗА ЛАЗАРА	106
ПРОКУПЉЕ, ГРАД СВ. ПРОКОПИЈА	109
ЗАКЉУЧАК	111

SUMMARY	113
СКРАЋЕНИЦЕ У НАПОМЕНАМА	116
БИБЛИОГРАФИЈА	120
ИЗВОД ИЗ РЕЦЕНЗИЈЕ	130
БЕЛЕШКА О АУТОРУ	131

Штампање књиџе йомоџли су:

Општина Прокупље
“РИЧ”, Прокупље
“ПЛАНИНКА” А.Д. - Куршумлија

Фойоџрафије на корицама:

План тврђаве у Прокупљу из 1668. г.
Црква св. Прокопија
Зидине прокупачке тврђаве
Југ Богданова кула
Бокал

CIP - Каталогизација у публикацији,
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11 Прокупље) ".../13"
903/904(497.11)

КУЗМАНОВИЋ-Цветковић, Јулка
Прокупље, град светог Прокопија / Јулка
Кузмановић-Цветковић, (фотографије Радмило
Хаџи-Манић). - 2. допуњено и прерађено
изд. - Прокупље : Прадо, 2006 (Ниш :
Бонес). - 134 стр. : илустр. ; 24 cm

Ауторова слика. - Тираж 1.000. - Стр. 130:
Извод из рецензије / Борислав Јовановић,
Ивана Поповић. - Белешка о аутору: стр.
131. - Напомене и библиографске референце уз
текст. - Библиографија: стр. 120-129. -
Summary.

ISBN 86-84877-05-5

а) Археолошка налазишта - Топлички крај, б)
Прокупље - Историја
COBISS.SR.ID 128176652